

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

014 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

**ГУМОР ТА САТИРА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В 10–11 КЛАСАХ**

студента Парасюка Віктора Вікторовича

Науковий керівник – Ю. М. Давиденко,
к. іст. н., доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин

Рецензент – М. В. Потапенко,
к. іст. н., доцент кафедри історії України;

Рецензент – А. Г. Бровко, к. іст. н. кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин

Допущено до захисту _____

В.о. завідувача кафедри _____

к. іст. н., доц. каф. всесвітньої історії та
міжнародних відносин Ю. М. Давиденко

Ніжин – 2023

Зміст

Вступ	3
Розділ 1 Гумор і політика	7
Розділ 2 Гумор та сатира через віки: вивчення карикатур у різні історичні епохи.....	25
Розділ 3 Карикатури на уроках всесвітньої історії	46
Висновки	52
Список використаних джерел та літератури	54
Додатки.....	60

Вступ

Актуальність теми дослідження. Тема «Гумору як джерела вивчення всесвітньої історії» набуває особливої актуальності в сучасному освітньому контексті, оскільки вона дозволяє об'єднати традиційний підхід до вивчення історії з креативністю та нестандартністю. Гумор стає не лише засобом вивчення минулих подій, але й важливим інструментом для розвитку різних навичок та якостей учнів.

Перегляд історичних подій через призму гумору надає можливість учням розглядати минуле з іншого ракурсу, аналізувати його з гостротою і відчутти власну залежність від історичного контексту.

Вивчення всесвітньої історії через призму гумору визначається як відмінний підхід до осмислення минулого, який не лише освітлює ключові історичні факти, а й робить цей процес захопливим та невимушеним. Гумор виступає своєрідним «ключем» до таємниць історії, розкриваючи невидимі зв'язки, суперечливості та гуманітарні аспекти подій минулого.

Використання гумору в процесі вивчення історії учнями 10–11 класів виявляється вкрай необхідним у сучасному освітньому контексті. Це дозволяє не лише привертати увагу та збуджувати інтерес учнів, а й сприяє ефективнішому засвоєнню історичного матеріалу. Гумор стає засобом стимулювання критичного мислення, аналізу та розвитку творчих навичок. Через призму гумору історія стає більш доступною та запам'ятовуваною, а гумористичні підходи допомагають подолати труднощі та сприяють тіснішому зв'язку учнів із матеріалом. Крім того, гумор стимулює творчий підхід до навчання, сприяючи формуванню самостійних та креативних особистостей. Зараз, коли освітній процес вимагає нестандартних методів та враховує сучасні реалії, використання гумору в історії набуває особливого значення, роблячи навчання цікавим та продуктивним.

Об'єктом дослідження є використання гумору та сатири як джерело вивчення всесвітньої історії в 10-11 класах. Ця тема включає в себе аналіз ролі

гумору та сатири в освітньому процесі, їхній вплив на залучення уваги та зацікавлення учнів, а також розкриття можливостей використання гумористичних елементів для ефективного передавання історичних фактів та подій.

Предметом дослідження є вивчення ролі гумору та сатири в якості джерела для освіти з історії в 10-11 класах. У рамках цього дослідження аналізується, як використання гумористичних елементів в навчальному процесі може впливати на сприйняття та розуміння історичних подій учнями.

Ступень визначеності теми. Дослідження ролі гумору та сатири в якості джерела для вивчення всесвітньої історії в 10-11 класах привертали увагу численних науковців і педагогів. Виділяються кілька груп вчених, кожна з яких зосереджується на конкретних аспектах цієї теми.

Деякі дослідники, як от Р. Елліотт, Л. Ф. Єршов, В. С. Манаков, Е. Нокс, Л. Фейнберг, Л. В. Шевчук, спеціалізувалися на вивченні сатири в історичних контекстах, розглядаючи гострий гумор як інструмент аналізу суспільних та політичних перетворень.

Інші, наприклад, Т. П. Андрієнко, І. С. Арутюнова, Ю. І. Білодід, Х. Босінджер, О. О. Брюханова, Ю. Н. Варзонін, К. А. Воробйова, М. Гартунг, Х.А. Гаверкейт, досліджують роль іронії у вивченні минулого, розкриваючи її потенціал як засобу розкриття та реінтерпретації історичних подій.

Третя група вчених, до якої входять М. Аптер, К. Сміт, С. Аттардо, В. Л. Вартанян, М. Годкевич, М. О. Голденков, Л. Декерс, Р. Баттрем, А. В. Карасик, зосереджується безпосередньо на вивченні використання гумору в навчанні, досліджуючи, як цей елемент може збагатити процес вивчення історії та впливати на залучення уваги учнів до навчального матеріалу. Ці вчені вносять різноманітні підходи та перспективи в дослідження використання гумору та сатири у вивченні історії, розширюючи розуміння їхнього значення в освітньому процесі.

Метою дослідження є розкриття та розуміння ролі гумору та сатири як джерела вивчення всесвітньої історії в 10-11 класах. Основною метою є

визначення впливу гумористичних елементів на процес навчання історії та їхню роль у залученні уваги та зацікавлення учнів. Дослідження спрямоване на вивчення того, як сатира, іронія та гумор можуть стати ефективними інструментами для передачі історичних фактів, розвитку критичного мислення та формування позитивного ставлення до вивчення історії.

Відповідно до цієї мети було зазначено наступні **дослідницькі завдання**:

- узагальнити й систематизувати наукові підходи до дослідження комунікативної системи сатири та її генетичних форм;
- визначити важливі моменти в історії, які стали об'єктом уваги гумористів, а також розглянути еволюцію самого підходу до відображення фактів у сатиричних творах;
- з'ясувати виникнення сатири в окремих країнах Європи і визначити його роль як фактора комунікативної діяльності, засобу маніфестування громадської думки та способу соціального спілкування серед населення;
- з'ясувати майстерність сатиричного відображення дійсності на сторінках загальнополітичних видань кінця XIX – початку XX ст.;
- описати тематичні домінанти та сюжетно–композиційні параметри, а також висвітлити специфіку вербальних і зображальних сатиричних жанрів, представлених у карикатурах;
- проаналізувати передумови виникнення сатиричних карикатур в європейських країнах, виявити чинники, що сприяли становленню цього виду мистецтва, та окреслити його типологічні ознаки;
- простежити специфіку, зміни ролі й функцій сатиричної публіцистики наприкінці XIX – на початку XX ст., у періоди національно–визвольних змагань.

Методи дослідження. Дослідження обраного наукового об'єкта ґрунтувалося на базових наукових принципах, зокрема системності, історизму, всебічності, об'єктивності.

Застосування міждисциплінарного системного підходу дозволило ретельно розглянути та розкрити цілісність сатиричної публіцистики як важливого явища масової комунікації. В рамках цього підходу вдалися

встановити внутрішні взаємозв'язки між структурними елементами сатиричної публіцистики та проаналізувати форми їх взаємодії із зовнішнім середовищем.

Впровадженням принципу історизму у дослідженні використовувалися історичний та логічний методи. Логічний метод забезпечив аналіз розвитку об'єкта в просторовому вимірі, вивчаючи його територіальні та структурні аспекти. З іншого боку, історичний метод застосовувався для розгляду об'єкта на конкретних часових відтинках.

Застосування принципу всебічності дало можливість провести комплексний аналіз текстових та зображальних елементів у сатиричній публіцистиці з погляду всесвітньої історії.

Принцип об'єктивності втілено у формулюванні визначень основних понять та висвітленні чинників, що визначили розвиток досліджуваних явищ. Це досягнуто через систематичний аналіз емпіричного матеріалу та обробку обширного обсягу наукових і публіцистичних джерел.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які мають підпункти, висновків й списку використаних джерел та літератури, обсяг яких складає 52 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 68 с., з яких основний текст займає 58 с.

Розділ 1 Гумор і політика

1.1. Гумор у всесвітній історії: різновиди та їхні особливості

Вивчення гумору у всесвітній історії виявляється як унікальний підхід до розгляду минулих епох та культур. Гумор, як важливий аспект людської діяльності, виявляється не лише розважальним, але й важливим джерелом інформації про соціокультурні та політичні аспекти різних історичних періодів. Спостереження за гумористичними виявами та сатиричними висловлюваннями в історії може розкрити тонкості громадської думки, взаємовідносин між соціальними групами та владою, а також відображення менталітету того чи іншого періоду. Вивчення гумору сприяє розумінню того, як люди ставилися до подій свого часу, як вони виражали свої думки, чи використовували гострий сарказм для критики соціальних явищ чи політичних рішень.

З метою глибшого аналізу теми використання гумору під час вивчення всесвітньої історії у 10-11 класах важливо розглянути визначення поняття «гумор» або «смішне», які запропонували вчені.

Як зазначають Блинова І. А. та Зернецька А. А. «Під гумором, як правило, розуміється різновид комічного, що виражає м'яке відношення до суб'єкта осміяння (до недоліків життєвих явищ, поведінки людей), яке поєднує зовнішньо комічну трактовку з внутрішньою серйозністю, здатне викликати лише незлобиву посмішку і легкий несмішливий, веселий сміх» [3, с.3]. Це визначення гумору вказує на те, що гумор є особливим видом комічного, який виражає тонке ставлення до того, що осміюється.

В історичному контексті гумор виконує роль важливого джерела, яке відображає не тільки смішне або комічне в минулому, але й відбиває особливості суспільства, його цінності, вірування та ставлення до подій того часу. Історичний гумор допомагає збагатити наше розуміння минулого, розкриваючи тонкощі соціокультурних реалій того періоду. Він може бути не лише розважливим, але й критичним, надаючи висловлюванням гостре забарвлення, яке вказує на

проблеми або аспекти суспільства, які вважалися актуальними чи важливими.

Загалом «...сміх має величезний діапазон – від м'якої, добродушної, доброзичливої, лагідної усмішки до злої та уїдливої іронії, гнівного сарказму» [4, с.125]. В контексті гумору вищезазначене визначення означає, що гумор, як засіб викликати сміх, може мати різноманітні виразні форми, які змінюються від м'якого та доброзичливого до більш гострого та іронічного вираження. «Якщо в першому випадку йдеться про гумор, то в іншому – уже про інший вияв комічного – сатиру» [4].

Гумор та сатира, хоча й пов'язані з висміюванням або комічним ефектом, відрізняються за своєю спрямованістю та стилем вираження. Гумор є більш широким поняттям, що охоплює будь-які жартівливі вияви, комічні образи чи висміювання, спрямовані на викликання сміху. Він може бути легким, позитивним та несерйозним, створюючи приємну атмосферу. З іншого боку, сатира має більш глибокий підтекст і часто використовується для критики соціальних, політичних або моральних явищ. Сатиричні висміювання мають певний об'єкт або ідею, яку автор висловлює через гострий сарказм чи глузування.

Як стверджує Кузьмич О. Я. в своїй дисертації слово «сатира» має принаймні два значення [5, с.27]:

1) жанри або жанрові форми (різновиди) сатиричної чи гумористичної літератури. Гумор та сатира надають можливість виражати критичний погляд на різні аспекти життя, такі як політика, соціокультурні явища чи індивідуальні риси. Вони дозволяють висміювати недоліки, протиріччя та абсурдності в дійсності;

2) форма критичного ставлення до дійсності, спосіб художнього зображення комічного і потворного у житті. Гумор та сатира використовують художні засоби для створення комічного ефекту, який може полягати в перекрученні реальності, надмірному підсиленні або прихованому іронічному підтексті. Це дозволяє висловлювати критику чи відзначати нелогічні аспекти дійсності, надаючи цьому художню форму.

Гумор та сатира в історії можуть використовуватися як важливий інструмент для розуміння та аналізу подій, які відбувалися в минулому. Нижче розглянуті способи використання гумору та сатири в історичному контексті:

1) Висміювання політичних аспектів. Гумор та сатира можуть бути використані для висміювання політичних подій, лідерів та політичних систем. Це дозволяє висловлювати критику, розкривати недоліки та нелогічності у владарюванні.

2) Викриття соціокультурних змін. Гумор та сатира допомагають відобразити соціокультурні зміни в історії. Вони можуть показати, як змінювалися погляди, цінності та стереотипи у суспільстві протягом часу.

3) Висміювання технологічних досягнень. У випадках, коли в історії відбуваються значущі технологічні зміни, гумор та сатира можуть використовуватися для висміювання або підкреслення технологічних відкриттів та їхнього впливу на суспільство.

4) Аналіз соціальних проблем. Гумор та сатира можуть слугувати засобом аналізу соціальних проблем та нерівностей в історії. Вони можуть висміювати соціальні несправедливості або надмірну консервативність у поглядах.

5) Створення карикатур та коміксів. Гумор та сатира в історії часто виражаються у формі карикатур та коміксів. Це ілюстративні матеріали, які в забавний спосіб висвітлюють історичні події та постаті.

Слід зауважити, що диференціація сміху на гумористичний та сатиричний залежить і «від того, що саме висміюється, що є комічним – форма чи зміст, істотні чи неістотні недоліки» [4].

На думку Н. Ференц, основні функції сміху можна звести до двох основних аспектів – суспільного та фізіологічного. «Суспільна сила сміху в тому, що сміх у присутності інших людей показує, що дурень є дурнем, а цього бояться навіть ті, що нікого і нічого не бояться. Фізіологічна сила сміху полягає в тому, що під час сміху людина розслабляється і втрачає здатність контролювати свої емоції. Цю силу сміху доцільно використовувати в боротьбі з тупими й обмеженими кривдниками» [6, с. 183].

Суспільна сила сміху в історичному контексті виявляється в його здатності висміювати та викривати недоліки, навіть у тих, хто зазвичай володіє владою чи є авторитетною постаттю. Сміх, виражений в колективі, може функціонувати як засіб соціального контролю, вказуючи на абсурдність чи неадекватність певних ідей чи дій.

Фізіологічна сила сміху, яка виявляється у розслабленні та втраті контролю над емоціями, може мати важливий вплив на історичні події. Використання цієї сили в боротьбі з тупими й обмеженими кривдниками може вказувати на те, що сміх стає інструментом, що використовується спільнотою для підкреслення абсурдності чи несправедливості певних управлінських чи соціокультурних практик.

Наукове обґрунтування інтерпретації гумору та сатири має міцне підґрунтя у великому історичному досвіді. При аналізі змісту, методів створення і функціонального спрямування комічного як способу осмислення реальності, в дослідженнях виявляється чітке розмежування між гумором і сатирою.

Це розмежування гумору і сатири в історії може виявитися ключовим для розуміння соціокультурних контекстів та особливостей різних епох. Відображення гумору та сатири в історичних джерелах дозволяє визначити, як суспільство вирізнялося в своєму ставленні до гострих або лагідних форм комічного, які аспекти були предметом насмішки чи критики у різні епохи. Таке розглядання може також пролити світло на емоційний та психологічний стан суспільства у певні періоди історії.

Наприклад, у нарисі «Жанри сатири і гумору» А. Щербина зазначає: «Сміх в усій багатогранності пронизує те, що ми називаємо гумором і сатирою» [7, с. 26]. Поміж тим, цей автор аналізує концепцію "комічного" через призму різних його виявів, таких як гумор, дотепність, жарт, іронія, насмішка, сатира, усмішка. Всі ці аспекти, піддаючись трансформаціям, взаємодіють між собою, утворюючи складну мережу взаємозв'язків (рис. 1.1.1).

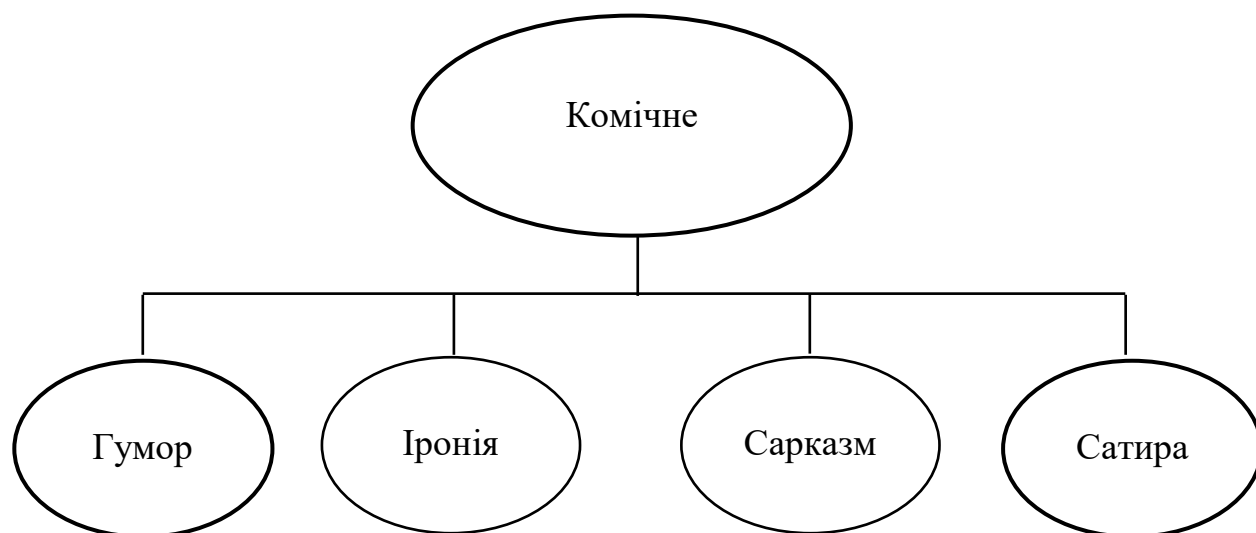

Рис. 1.1.1 – Основні види комічного

Дійсно, на перший погляд, гумор, сатира і іронія здаються вельми схожими за змістом поняттями. Однак виникає обговорення щодо того, як чітко розмежовувати ці категорії. «Одні науковці виокремлюють тільки гумор і сатиру як головні засоби актуалізації комічного, інші доповнюють класифікацію, наприклад, іронією, сміхом» [8].

Отже, ми стикаємося з ситуацією, де терміни використовуються з різних позицій, що створює певний синкретизм. Кожен дослідник має своє власне раціональне пояснення, яке грає ключову роль у формуванні повної картини. У нашому дослідженні ми спробуємо відтворити цю загальну картину.

Іронія – (грец. *eironia* – буквально насмішка, глузування, прихований глум) – «різновид антифразису, троп, де з метою прихованого глузування або для легкого, добродушного жарту мовна одиниця з позитивностверджувальним (в широкому розумінні) значенням, конотацією або модальністю вживається з прямо протилежними характеристиками» [5, с.217].

Іронія та сатира в історії часто взаємодіють, використовуючи різні механізми комічного для вираження глибоких сенсів чи критики. Зв'язок між іронією та сатирою можна розглядати з кількох поглядів:

1) Прихована критика. Іронічне висловлення може бути спрямоване на

критику певних подій, осіб чи систем. Прихованість іронії дозволяє виразити непогодження або глузування з об'єкта, уникаючи прямої конфронтації.

2) Жарт та глузування. Іронія може виступати як форма глузування або жарту, що підсилює комічний ефект. В історичних контекстах іронія може використовуватися для вигляду на певні ситуації або постаті з несподіваного ракурсу.

3) Спростовання очікувань. Іронічні звертання можуть перевертати загальноприйняті уявлення та очікування, виражаючи невідповідність між сказаним та справжнім. Це може служити інструментом для розкриття абсурдності певних історичних подій чи уявлень.

4) Літературна форма вираження. Якщо сатира виступає у літературній формі, іронія може бути важливим елементом структури тексту. Вона допомагає створювати багатоаспектність та глибину під час аналізу історичних подій та персоналій.

Іронія може виявитися спрямованою на об'єкт, який спочатку не несе в собі комічних аспектів, але завдяки іронічному підходу автора може виглядати комічно. З іншого боку, іронія може викликати сумнів та ставити під сумнів істинність чи важливість об'єкта, перевіряючи його відповідність тим моральним цінностям, які іронічна особистість уявляє. Такий підхід іронії дозволяє розглядати об'єкт як іронічний, адже він переплітає комічність та критичний погляд, створюючи складний враження про предмет в контексті його моральної цінності [5, с.26].

Особливе місце в системі різновидів комічного посідає сарказм (грец. *sarkasmos* – знущання, терзання), який нерідко порівнюють із сатирою та іронією [5, с.28]. Сарказм визначається своєрідним тоном або висміюванням, яке виражається гострим, упередженим чи критичним співвідношенням до об'єкта або особи. Він часто має злободенний характер і може включати в себе прямі або приховані насмішки.

Отже, гумор, сатира, іронія та сарказм відіграють значущу роль у вивченні всесвітньої історії. Вони створюють не лише розважальний елемент, але й

розширюють розуміння історичних подій та явищ.

Гумор дозволяє зробити навчання цікавішим та доступнішим для учнів, сприяє створенню позитивного навчального середовища. Сатира, іронія та сарказм, в свою чергу, допомагають аналізувати історичні події з критичним поглядом, розкриваючи їхні нюанси та протиріччя.

Використання цих елементів комічного також розвиває критичне мислення учнів, спонукаючи їх допитливо підходити до матеріалу. Такий метод навчання може стати додатковим інструментом для вчителів, які прагнуть зробити уроки історії цікавими та незабутніми для своїх учнів. Такий підхід сприяє глибшому розумінню історичних процесів та формує креативний підхід до вивчення матеріалу.

1.2. Карикатури як особливий жанр гумору

Карикатура тісно пов'язана з гумором, представляючи одну з його форм, властивих візуальному мистецтву. Гумор виявляється у карикатурі через спрощене або перебільшене зображення об'єктів, людей чи ситуацій, що дозволяє викликати сміх та реакцію в глядачів. Ключовою рисою карикатури є її спрощені форми та гострий гумористичний підтекст.

Карикатуристи використовують гостроту ліній, агресивне перебільшення фізичних рис та іронічні деталі для створення комічного ефекту. Через це вони не лише розважають, але й акцентують увагу на якихось особливостях чи проблемах, над якими можна посміятися. Гумор у карикатурі часто використовується як засіб коментаря до сучасних подій, політичних ситуацій або соціокультурних явищ.

Карикатури, як особливий жанр гумору, виконують важливу функцію у вивченні всесвітньої історії. Замість того, щоб просто викликати сміх, вони створюють можливість для критичного осмислення подій, поглядів та особливостей суспільства.

Під час вивчення історії карикатури виконують декілька функцій, а саме:

1) Відтворення історичних подій. Карикатури можуть створювати комічні відображення історичних подій, постатей або суспільних явищ. Вони надають можливість сприймати складні теми через гумор та іронію, полегшуючи розуміння історії.

2) Коментарі до політичних подій. Карикатури часто використовуються для критики або коментування політичних подій, лідерів чи систем влади. Вони можуть висміювати недоліки та негативні аспекти політики чи владарювання, а також акцентувати увагу на суттєвих аспектах.

3) Сприяння соціокультурному розумінню. Карикатури можуть вражати особливості соціокультурних контекстів різних епох. Вони використовують типізацію та гостроту агресивних деталей для підкреслення особливостей культурних та історичних аспектів.

4) Акцент на глобальних проблемах.. Карикатури можуть акцентувати увагу на глобальних проблемах та викликах, таких як війни, екологічні кризи, економічні зміни. Вони дозволяють висміювати бездумність чи непорозуміння у вирішенні таких проблем.

5) Залучення уваги до історії. Карикатури можуть зробити вивчення історії більш захопливим та привабливим для учнів. Їхні гумористичні зображення можуть викликати інтерес і сприяти більш глибокому розумінню минулого.

Поняття «карикатура» визначається різноманітними підходами в наукових дослідженнях. У статті «Ключові підходи до дослідження сучасних англійських карикатур» розглядаються різні визначення цього жанру. Деякі вчені можуть підкреслювати його комічний аспект та здатність викликати сміх, в той час як інші акцентують увагу на критичному відображенні реальності та вживанні алегорій для висловлення соціокультурних або політичних коментарів.

О.В. Корнієнко стверджував, що «карикатура вважалася особливим видом сатири, яка, з одного боку, була популярною серед населення, а з іншого – суворо контролювалася владою та спрямовувалася на виконання певного політико–ідеологічного замовлення» [9, с.2]. Відповідно до цього визначення карикатура розглядалася як особливий вид сатири, який мав кілька напрямків впливу.

З одного боку, вона була популярною серед населення і використовувалася для вираження гострих або комічних думок щодо різних аспектів життя, політики, культури тощо. З іншого боку, цей вид сатири строго контролювався владою і використовувався для реалізації певних політичних чи ідеологічних завдань. Такий підхід вказує на те, що карикатура могла виступати як засіб вираження громадської думки, але в той же час була влаштована так, щоб служити певним владним інтересам чи метам.

Б. Р. Віппер вважає, що «карикатура належить до несамостійної графіки: їй необхідний словесний коментар, вона завжди або агітує, або протестує, або засуджує – тобто її підтекстом є тенденція до переконання» [9]. Дослідник звертає увагу на те, що карикатурі завжди притаманна агітація, протест або засудження, і вона завжди має підтекст у вигляді вираженої тенденції до переконання. Це означає, що карикатура часто має чітко виражену позицію або намагається впливати на глядача, використовуючи свою гостру, але гумористичну форму для висловлення певного ставлення до обговорюваного питання.

Карикатури виступають важливим інструментом для відображення подій та атмосфери певної епохи. Художники, створюючи карикатури, висвітлювали ключові події та явища свого часу, використовуючи гумор та сатиру для тонкого аналізу та висміювання різноманітних аспектів суспільного життя. Через карикатури, художники намагалися передати своє розуміння та сприйняття тих чи інших історичних подій.

Створення карикатур та використання гумору в історичних контекстах визначалося різнобічними мотиваціями. По-перше, карикатури часто використовувалися для висміювання політиків, лідерів чи суспільних фігур, що відображало спробу виразити незадоволення чи критику через гострий гумор. Крім того, ці художні твори слугували інструментом для відображення соціокультурних трансформацій та змін у суспільстві, а також впливали на формування публічної думки та масової свідомості.

Публіцист Д. С. Григораш тлумачить карикатуру як «відображення

дійсності у спотвореному вигляді, як твір, що порушує звичне співвідношення компонентів зображуваного об'єкта, применшуючи та перебільшуючи певні моменти з метою висміювання» [10]. Дане твердження означає зображення реальних об'єктів, явищ або подій таким чином, що порушує стандартні чи очікувані пропорції, форми чи зв'язки між їхніми компонентами. Цей процес спотворення може включати применшування (зменшення), перебільшення або інші артистичні прийоми для досягнення комічного чи сатиричного ефекту. Мета цього висміювання полягає в тому, щоб підкреслити або викликати увагу на певних аспектах об'єкта або ситуації, роблячи їх більш помітними та забарвлюючи їх у специфічний гумористичний спосіб.

В англомовній практиці для позначення того, що ми розуміємо під карикатурою, частіше використовують поняття «cartoon», одне зі значень якого – комічне зображення, сатиричне представлення [11]. У другій половині XIX століття карикатури перестають видаватися у формі окремих аркушів, які раніше включалися в додатки до друкованих видань. Замість цього вони інтегруються як частина газетних або журнальних статей.

Офіційним засновником сучасної карикатури прийнято вважати італійця Аннібалле Карраччі (1560-1609) [Дод. А; мал. 1]. Саме йому належить заслуга введення терміну «карікатура» у повсякденне вживання наприкінці XVI століття, а також він відіграв важливу роль у визначенні карикатури як самостійного мистецького напрямку. Згідно із поглядами Карраччі, карікатура є «досконалою антитезою краси» [12].

Історія створення карикатур простягається через різні епохи та культури, відзначаючись різноманітністю та еволюцією. Зародившись в середньовіччі як гумористичні ілюстрації, карікатури розвивалися під впливом соціокультурних змін. «В епоху Відродження карікатурі віддали належне багато відомих митців. Навіть Леонардо да Вінчі, Ганс Гольбейн і Альбрехт Дюрер» [13, с.64].

Виникнення західної карікатури пов'язують із Леонардо да Вінчі та його пошуками «ідеальної спотвореної форми», що визначалася як гротеск, з метою кращого осмислення «ідеалу краси». Леонардо да Вінчі створив низку

гротескних голів із карикатурно спотвореними рисами обличчя, що служило свідченням того, що природа породжує не лише красу, а й варіації, які можуть виявлятися як каліцтва [13, Дод. А; мал. 2]. Проте Віппер Б. Р. негативно відноситься до карикатур да Вінчі.

«Навіть малюнки Леонардо да Вінчі з деформованими головами не можуть бути цілком названі карикатурами, хоча в них і використовується типове знаряддя карикатури – одностороннє підкреслення і перебільшення. Але їх мета – не стільки висміювання дивацтв і каліцтв, скільки вивчення натури, студіювання структури голови, розкриття таємниць міміки і фізіогноміки» [13].

Розвиток карикатур в Європі в Середньовіччі відзначався широким спектром тематик і стильовою різноманітністю, відображаючи культурні та історичні особливості кожної країни.

Поширення карикатур в Німеччині відзначалося багатошаровістю історичних, соціокультурних та політичних факторів. Вони створювалися для відтворення важливих суспільних подій у комічній формі, роблячи їх більш доступними та зрозумілими. Одночасно їхнім завданням було вплинути на світогляд аудиторії. Карикатури широко використовувалися як засіб візуальної пропаганди, зокрема протестантськими реформаторами, такими як Мартін Лютер у Німеччині.

У Франції, хоча кардинал Рішельє суворо карав за поширення карикатур, його наступник, кардинал Мазаріні, приймав більш толерантне ставлення, що стимулювало поширення цього мистецтва. Розквіт політичної карикатури у Франції пов'язують з періодом революції (1789 рік), коли безліч листівок з карикатурами передавалося вручну. Більшість з них залишалася анонімною та відзначалося жорстким сатиричним виразом, хоча технічне виконання залишало бажати кращого.

У 1789 році у Франції почалася періодична епоха революційних змін, а це призвело до розквіту політичної карикатури. Цей період був визначеним загостреними подіями і суспільними трансформаціями, що сприяло активному використанню карикатур як засобу вираження поглядів і критики влади.

Листівки з карикатурами стали популярним інструментом для вираження гострих політичних думок та невдоволення суспільства, і їхня анонімність та іронічний стиль графіки часто підкреслювали загостреність політичних обставин того часу.

Суттєвий внесок у розвиток цього жанру зробив іспанський художник і гравер Франсіско де Гойя (1746–1828). Його вражаюча творчість знаходить вираження у відомій графічній серії «Капрічос» (1798) [Дод. А; мал. 3], де через форми трагічного гротеску він виступає проти темряви світу, зла і фанатизму, а також висміює невіглацтво мас і моральні вади суспільства [14].

У XVI–XVII столітті Голландія, ставши передовою державою, вирізнялася свободою слова, приваблюючи творчі постаті, які не мали можливості вільно висловлюватись в інших країнах. Тут розквітала художня сатира, і карикатуристи епохи Відродження внесли великий вклад у створення карикатур, що відображали актуальні соціальні та політичні питання.

Наприклад, у першій половині XVII століття в заможних верствах голландського суспільства виникла популярність розведення тюльпанів, яка стала об'єктом насмішок. Карикатурист Фокель зобразив цю тенденцію у гумористичній картині «Великий безглуздий ковпак», яка викликала щирий і веселий сміх. Важливим елементом була також політична карикатура, яка розкривала сильніше, ніж громадська, ключові аспекти суспільства [15, с.3].

Епоха Відродження в Європі відзначалася не лише величезним розквітом мистецтва та науки, але й активним розвитком карикатури як форми вираження суспільних та політичних поглядів. Гумористичні твори карикатуристів віддзеркалювали та коментували ключові аспекти соціального та політичного життя, надаючи їм гострий сарказм та витончений гротеск. У Голландії, зокрема, свобода слова сприяла розквіту політичної та громадської карикатури, а талановиті художники, такі як Франсіско де Гойя, створили шедеври, які виражали сутність епохи. Спостереження та насмішка над різноманітними аспектами життя в епоху Відродження в країнах Європи не лише розважали глядачів, а й викликали глибокі роздуми щодо суспільства та його вартостей.

Таким чином, карикатура стала не тільки важливим засобом вираження творчого потенціалу художників, а й визначальним елементом культурного ландшафту Відродження, урізноманітнюючи та збільшуючи суспільний діалог.

1.3. Сатиричні журнали: гумор та сатира в періодичних виданнях Великої Британії XVI–XVII століття

Періодичні видання відіграють важливу роль у розвитку та поширенні карикатури, надаючи цьому жанру широкий форум для вираження, впливу та реакції на події суспільства. З одного боку, періодичні видання, такі як газети та журнали, створюють платформу для художників, карикатуристів та сатириків, де вони можуть висловлювати свої погляди, коментувати актуальні події, висміювати політичних діячів чи висвітлювати соціокультурні явища.

З іншого боку, періодичні видання дозволяють читачам отримувати інформацію через призму гумору та сатири, що робить складні теми більш доступними. Карикатури стають засобом візуалізації подій, а їхні гострі коментарі викликають рефлексію та сприяють критичному мисленню. Періодичні видання тим самим стають своєрідним вікном у світ політики, культури та суспільства через призму гострого гумору та карикатури.

Завдяки поширенню та доступності періодичних видань, карикатура стає масовим явищем, впливаючи на громадську думку та формуючи гумористичний дискурс суспільства. Такі видання виявляються істотним інструментом для зближення громадян з політикою та подіями, а також для висловлення різноманітних точок зору на актуальні теми.

Більшість науковців стверджують, що поява першої англійської газети «Англійський вісник» («English Mercurius») має місце у 1588 році. Хоча, зауваження інших дослідників вказують, що це видання було далеке від сучасного газетного формату та нагадувало скоріше книгу [16, с.17].

«Дослідники називають першим англійським виданням, що відповідало поняттю «газета» – «Вісті, або Тижневі новини з Італії, Німеччини, Угорщини,

Польщі, Богемії, Франції й інших країн» («Courante, or Weekly Newes from Italy, Germane, Hungary, Poland, Bohemia, France and the Low Countreys»)» [17], що з'явилися у Лондоні 21 вересня 1621 р. й проіснували до 1641 р.

Газета «Вісті...» виявляла схожість з голландськими еталонами, і вона не вказувала імені видавця, а лише літери «N. V.». Це стає джерелом розбіжностей серед дослідників, оскільки в той час у Лондоні активно працювали два типографи, Натаніель Баттер і Ніколас Боурн, які відомі за тими ж ініціалами.

У 17 столітті газети в Англії відігравали важливу роль у формуванні громадської думки та впливали на політичні події. Цей період характеризувався розвитком друкарської справи і збільшенням читацької аудиторії. Газети стали ефективним інструментом для вираження різноманітних політичних поглядів та впливу на рішення влади.

Завдяки газетам громадяни мали можливість дізнаватися про актуальні політичні події, розбіжності в уряді та різні погляди на головні питання. Журналісти висвітлювали конфлікти, обговорювали законопроекти, аналізували рішення влади. Газети також відігравали роль у формуванні громадської думки та можливості вираження громадського невдоволення.

«Король не надавав значення газеті як помічниці у пропаганді своєї політики, тому видавцям заборонялося писати про засідання парламенту, та й взагалі торкатися внутрішніх новин. Авторитарна преса в першу чергу контролювала внутрішню інформацію» [16].

Велика англійська революція 1640-1660 років внесла значний вплив у розвиток журналістики. Під час цього періоду сформулювалося та отримало історичний зміст гасло свободи преси, виникли соціальні протиріччя, і зросло ідеологічне протистояння між королем і парламентом. Надзвичайністю стало створення Англією як офіційних, так і опозиційних видань. У Лондоні циркулювали сатиричні листівки, які глузували з лідерів протистоячих фракцій. Каральні заходи, ініційовані архієпископом Лодом проти неконтрольованої преси, зокрема пуританської, призвели до ще більшого загострення конфлікту в опозиційному оточенні. «У прийнятому парламентом законі від 14 червня 1642

р. йшлося, що «...з цього часу жодна книга, брошура чи листок не можуть бути надруковані без попереднього розгляду і схвалення тими, хто для цього призначений» [16].

«Неабиякої популярності набуває жанр памфлету. Памфлети не підлягали цензурним обмеженням, їх випускали оперативніше за періодичні видання. Виникає т. зв. «памфлетна війна» (англ. «paper war» – війна памфлетів)» [16].

Боязень англійського короля перед памфлетами про себе може бути пояснена кількома причинами:

1) Громадська думка. Памфлети мали великий вплив на громадську думку, особливо серед верховництва та широких верств населення. Інформація в памфлетах може бути широко розповсюдженою та легко доступною, що робило цей вид медіа дуже важливим для формування громадської думки.

2) Критика та образа. Памфлети часто використовувалися для висміювання, критики та створення негативного образу політичних лідерів, у тому числі і короля. Напади у памфлетах могли негативно вплинути на репутацію короля та підштовхнути громадськість проти нього.

3) Поширення ідей ворожої опозиції. Памфлети були ефективним інструментом для поширення ідей опозиції та політичних супротивників. Це могло створювати серйозні труднощі для короля, який бажав контролювати ідеологічний наратив та уникати загострень у суспільстві.

4) Збереження легітимності. Памфлети, що містили критику короля, могли ставити під сумнів його легітимність та правомірність правління. Це було особливо важливо в періоди соціальних, політичних чи релігійних нестабільностей.

У роки англійської революції закладаються основи лібертаристської концепції преси, котра потім отримає поширення у світі. Формування ідеології лібертаріанства, як вже зазначено, в основному пов'язане з внеском англійського поета, політичного діяча та публіциста Джона Мільтона (1608-1674). У період інтенсивної політичної боротьби він активно виступав із питань цензури та свободи слова [16].

Один із визначних виступів, спрямованих на скасування попередньої цензури, є його памфлет «Ареопагітика» (1644) [Дод. А; мал. 4], який вважається своєрідною Біблією свободи преси. Автор висловлював підтримку як свободи преси, так і свободи проповідування, незалежно від політичних переконань.

На той час держава активно стежила за памфлетистами з метою збереження свого авторитету та утримання стабільності в суспільстві. Памфлети, часто висвічуючи політичні, релігійні та соціальні погляди, могли впливати на громадську думку та ставити під сумнів офіційні позиції влади. Держава обурювалася можливою дезінформацією, критикою та загрозою нестабільності, яку могли викликати памфлети. Це призводило до використання цензури та інших засобів контролю за інформацією для запобігання поширенню матеріалів, які сприяли б об'єднанню або мобілізації суспільства проти владарів чи релігійних структур.

Памфлет Джона Мільтона «Ареопагітика» опублікований у 1644 році, відіграв важливу роль у формуванні ідей про свободу преси та вплинув на подальші події щодо цензури в Англії. У своєму памфлеті Мільтон виступав проти системи попередньої цензури, визначаючи її як перешкоду для вільного вираження думок та обмеженням свободи слова.

Його аргументація ґрунтувалася на переконанні, що громадяни мають право на вільне висловлення своїх думок, навіть якщо вони суперечать офіційній лінії влади. Мільтон стверджував, що справжній пошук істини можливий лише за умови вільної дискусії та обміну ідеями.

Вплив «Ареопагітики» полягав у тому, що він привернув увагу до значення свободи преси для здоров'я суспільства та поширив ідеї про необхідність захисту цього права. Хоча памфлет не призвів безпосередньо до скасування цензури, він став частиною довготривалого дискурсу, який сприяв формуванню поглядів на свободу слова в англійському суспільстві.

Ще одним політиком і публіцистом, який виступав як представник демократичних сил під час англійської буржуазної революції, вважають Джона Лільберна (бл. 1614–1657). Його погляди відзначались за дух свободи,

справедливості та гуманізму. «Лільберн – пристрасний борець і противник необмеженої монархії, прихильник парламенту. Він, як і Мільтон, вважав, що джерелом влади є народ, а парламент – лише його слуга» [18].

Зоряна палата винесла йому високий штраф у розмірі 500 фунтів стерлінгів, його піддавали бічуванню протягом року від в'язниці до ганебного стовпа. 18 квітня 1638 року Лільберна знову вислали до в'язниці, де він залишався аж до початку революції. Тільки у травні 1641 року його визволили за рішенням Довгого парламенту (1640–1653).

Попри переслідування, Лільберн продовжував свою активність. У своєму першому опублікованому памфлеті «Відкритий лист Джона Лільберна до тюремників Флітської в'язниці» (1640) [Дод А; мал. 5] він описує жахливі умови утримання політичних ув'язнених у передреволюційній Англії, водночас висвітлюючи стійку енергію молодого автора. Той був захисником «давніх прав і свобод Англії», а також активним пропагатором ідеї створення республіки і визнання широких демократичних прав і свобод.

В англійській історії памфлетистів саджали до в'язниці з різних причин, і це зазвичай пов'язано із змістом та характером їхніх публікацій. Основні причини, за які влада могла саджати памфлетистів до в'язниці, включають:

1) Скандальні памфлети, які критикували владу. Якщо памфлети висвічували або критикували дії, політику чи діяльність уряду або вищих чиновників, це могло викликати реакцію влади у вигляді переслідування та арештів.

2) Порушення цензурних правил. Цензура була поширеною практикою, і памфлети, які порушували цензурні правила, могли призвести до судового переслідування та покарання.

3) Релігійні або моральні образи. Якщо памфлети містили релігійні чи моральні образи, що суперечили офіційним доктринам або суспільним стандартам, це також могло призвести до арешту.

4) Агітація за соціальні зміни. Якщо памфлети викликали агітацію чи закликали до соціальних змін, особливо в періоди соціальних нестабільностей,

це могло бути визнано владою як загроза і вести до репресій.

5) Неприйняття королівських чи парламентських рішень. Якщо памфлети висловлювали непідтримку або відмову визнавати королівські чи парламентські рішення, це також могло призвести до їхнього переслідування.

Памфлетисти проявляли надзвичайну рішучість та незламність, ставши обличчям супротиву у важливих періодах історії. Навіть перед загрозами цензури, політичного переслідування та в'язниці, вони залишалися вірними своїм ідеалам та переконанням. Їхня наполеглива воля висловлювати правдиві, але часто несприятливі для влади погляди, виявлялася непохитною. Ці письменники відігравали важливу роль у формуванні громадської свідомості та сприяли визнанню основних принципів свободи висловлювання та прав людини. Їхня відданість ідеалам стала символом сміливості та відданості принципам, навіть у найважчих обставинах.

Розділ 2 Гумор та сатира через віки: вивчення карикатур у різні історичні епохи

2.1. Англійська політична карикатура кінця XVIII–початку XIX століття

У кінці XVIII і на початку XIX століть англійська політична карикатура виявилася потужним інструментом висміювання та коментування ключових політичних подій та постатей того періоду. Цей захоплюючий час, відзначений французькою революцією, напруженими відносинами з іншими країнами та внутрішньою політичною нестабільністю, знайшов своє відображення в гострих перах карикатуристів. Студіювання англійської політичної карикатури цього періоду відкриває перед нами не лише вміння артистів висміювати владу та політичні обставини, але й унікальний інсайт у соціокультурний контекст та погляди суспільства на той час.

В попередньому розділі ми розглядали виникнення та діяльність сатиричних журналів Великої Британії XVI–XVII століття. В цьому розділі ми розглянемо ключові твори, тенденції та вплив англійської політичної карикатури, розкриваючи її роль у формуванні громадянської свідомості та вираженні гострої політичної критики.

Період між 1760 і 1820 роками дослідники охарактеризували як «золотий вік» для англійської карикатури. Розквіт цього виду мистецтва визначався переважно високим рівнем політичних свобод, найвищим у Європі у той час, і відсутністю цензури. Це, передусім, пов'язувалося із появою широкого демократичного друку та розвитком національної традиції у гравюрі та графіці.

«Починаючи з 1730 року у Великій Британії з'являється велика кількість видавництв, що друкують не лише книги, а й гравюри, оголошення, театральні квитки. Вже в середині 1790-х років карикатура стає модною розвагою англійської аристократії і заможних людей, а на початку XIX ст. сатирична гравюра перестає бути предметом аристократичної моди і дуже швидко

демократизується» [19]. Велика кількість видавництв, які виробляли не лише книги, а й гравюри, оголошення та театральні квитки, сприяла поширенню доступу до сатиричного мистецтва. Перехід від вузького аристократичного споживача до широкого шару населення свідчив про актуальність та популярність карикатур у формуванні громадської думки та культурних тенденцій у розмаїтних соціальних верствах Англії XIX століття.

Розквіт карикатури у другій половині XVIII століття значною мірою впливав із зростання активності громадського життя в Англії, яка в цей період переживала епоху промислового перевороту. Ключовими факторами цього процесу стали загострення питань, пов'язаних із закріпленням влади в руках парламенту та наданням буржуазії необмеженого впливу в економічному та політичному житті країни.

«Карикатури виставлялися у вітринах видавничих магазинів на центральних лондонських вулицях – перед ними незмінно збирався натовп, жваво обговорював як самі аркуші, так і події, з ними пов'язані. Про це свідчить гравюра анонімного автора «Магазин карикатури» (1801) [21, Дод. Б; мал. 6]. Публіка того часу з великим захопленням приймала карикатури, і це було обумовлено кількома ключовими факторами. По-перше, карикатури стали доступнішими для широкого загалу завдяки їхньому виставленню у вітринах видавничих магазинів на центральних лондонських вулицях. Це викликало неабиякий інтерес громадськості, оскільки арки, сповнені гострим гумором та соціальною критикою, стали невід'ємною частиною вуличного пейзажу. По-друге, карикатури активно використовувалися для висміювання актуальних політичних, соціальних та культурних подій. Глядачі знаходили в них ефективний інструмент вираження своїх думок та почуттів щодо влади, подій чи впливових осіб.

Беззаперечним засновником національної школи живопису, який зробив величезний внесок у розвиток мистецтва карикатури Великої Британії, можна вважати Уільяма Хогарта (1697-1764). Як гравер він зазвичай працював зі своїми власними закінченими живописними картинами.

Саме Хогарту вдалося продемонструвати британцям, що мистецтво – це не тільки представлення красивого та недоторканого, але воно може також відображати реальність і висловлювати свою критику. Він першим звернув увагу на сатиру як на окремий, самостійний жанр мистецтва [22].

Внаслідок прогресу видавничої справи виникла потреба в ухваленні закону, який гарантував би права авторів і видавців. Хогарт виносить на загал питання про те, як можна захистити твори від несанкціонованих копій. У 1735 році парламент прийняв закон, відомий як «Акт Хогарта», який заявляв: «Кожен, хто друкує малюнок або гравюру, має право на його видання та перевидання протягом 14 років» [23]. Закон вимагав підпису на гравюрі імені художника та видавця, а також дати видання. Протягом 14 років видавцям було заборонено відтворювати або продавати друковану продукцію без належного дозволу власника. Дозвіл повинен був бути викладений на папері та засвідчений підписами двох свідків. Тим не менше, цей закон не завжди ефективно захищав від піратства.

«Розвиток друкованої промисловості Великої Британії у другій половині XVIII ст. визначала діяльність граверних майстерень Лондона. Індустрія карикатур, репродукційної видової, портретної та жанрової гравюри приносила Сполученому Королівству 400 000 фунтів річного доходу» [24].

Декілька художників і граверів, представників сатиричного напрямку, такі як Джеймс Гілрей, Томас Роуландсон, Річард Ньютон, Ісаак Крукшенк, Джордж Крукшенк та інші, вирішили використовувати своє мистецтво для зображення реального життя в Англії в усій його різноманітності: із шумом, яскравими подробицями та політичними суперечками. Їхні твори стали основою для розвитку національної школи карикатури. Загальновизнано, що широке поширення сатиричної графіки, орієнтованої на реалії повсякденного життя, в певній мірі компенсувало відсутність розвиненого побутового жанру в англійському живописі.

У другій половині XVIII століття в Англії спостерігалось видатне явище – тиражний випуск карикатур, що відзначало новий етап в розвитку сатиричного

мистецтва. Одними з перших, хто почав займатися цим, було подружжя Метью та Мері Дерлі, власників магазину на Стренді.

У 1750–х роках вони опублікували карикатурні малюнки Джорджа Тауншенда, спрямовані проти Генрі Фокса і графа Кумберленда. Ці видання набули чималого успіху, тому з часом Метью Дерлі налагодив випуск сатиричних картинок, присвячених моді та модному стилю життя. Пізніше ці карикатури перевидавалися окремими томами під назвою «Карикатури», «Характери», «Макарони» (так називали модно одягнутих чоловіків) [13, с.86].

Успіх сатиричних публікацій Дерлі призвів до того, що інші власники друкарень та магазинів гравюр також почали проявляти інтерес до карикатур. До кінця XVIII століття три видавництва взяли лідерство на ринку сатиричної продукції: Уільяма та Ханни Хамфрі на Бонд–стріт, Уільяма Холланда на Оксфорд–стріт та Семюеля Фореса на Пікаділлі.

Розквіт діяльності цих видавництв співпав з епохою великого таланту карикатуристів, таких як Гілрей, Роуландсон, Крукшенк, Ньютон. Їх яскраві, кольорові офорти, цінами від шести пенсів до одного шилінга, знаходили успішний ринок. Крім сатиричних видань, ці фірми, зокрема видавництво Фореса, організовували «грандіозні виставки карикатури». Все це сприяло популяризації карикатури, яка стала визнаним видом образотворчого мистецтва.

Розцвіт карикатури в Англії паралельно прогресував із активним розвитком парламентаризму, частково обумовлений цим процесом. Графічна сатира виступала суттєвою зброєю опозиції, призводячи до її протестного, а часом і радикального спрямування. Важливо відзначити, що в цей час почалася тенденція до співпраці карикатуристів із владою, іноді навіть призводячи до отримання урядової дотації за виконання конкретних завдань.

Співпраця карикатуристів із парламентом визначалася декількома факторами:

- 1) По-перше, карикатури стали значущим засобом впливу на громадську думку, а політики розуміли, що вони можуть використовувати це мистецтво для підтримки своїх ідей чи дискредитації опонентів.

2) По-друге, карикатуристи були чутливими до гострих політичних обговорень і подій, що змушувало їх часто обігравати політичну тематику для своїх творів.

3) По-третє, співпраця із парламентом дозволяла карикатуристам збагачувати свою творчість новими ідеями та сюжетами, створюючи образливі або жартівливі інтерпретації політичних ситуацій.

«Наприклад, на початку своєї творчої діяльності Джеймс Гілрей був незалежним і симпатизував, швидше, вігам. Прем'єр-міністр Уільям Піт і король були серед улюблених жертв його карикатур» [25, Дод. Б; мал. 7]. Однак, хоча твори Гілрея мали гумористичний характер, виникла серйозна загроза втручання з боку влади. Ця загроза проявлялася в вимогах Гілрею припинити свою роботу за умови, що він перестане створювати карикатури на прем'єр-міністра Уільяма Піта.

У другій половині 1790-х років гілреєвські сатири на короля поступово зійшли нанівець, а висміюваний раніше прем'єр Піт удостоївся кількох карикатурних апофеозів [13].

Одним з найбільш популярних персонажів англійських карикатур стає Джон Буль, збірний образ типового англійця: кремезного любителя британського грогу і ростбіфу, прямодушний традиціоналіст з середнього класу, відданий монархії, до того ж, це той, хто свято охороняє «права вільно народженого англійця» [13, с.91]. У цьому «автопортреті» нації відобразились всі аспекти життя, включаючи конституційну монархію, яка гарантує захист особистих свобод, особливості економіки з переважанням торгівлі і промисловості перед сільським господарством, а також національний характер із культом простоти, чесності та мужності. Ці риси властиві багатьом островам'янам, які відзначаються закритістю та недовірою до зовнішніх впливів.

Ставлення англійців до Франції було унікальним, вони розглядали свого найближчого сусіда як вічного суперника, вважаючи один одного повністю протилежними. Для англійців Франція виступала як основний «інший», і не випадково мавпа, яка є найближчою до людини, служила широко поширеним

символом «французькості» і своєрідною карикатурою на цю країну. Підкреслюючи фразу «головний «інший» можна стверджувати про те, що Франція для англійців була основним об'єктом порівняння, особливим чином виділяючись як «інша» країна, відмінна від Англії.

Протягом XVIII ст. Англія та Франція п'ять разів перебували в стані війни. У 1793 році, після повалення монархії і страти короля Людовіка XVI, почалася ідеологічна війна [28]. Для створення образу французького ворога використовували надмірну кількість фарб, застосовуючи навіть натуралістичну жорстокість і потворні типажі. Зображення француза втрачало свою людську подобу, перетворюючись на набір загрозливих символів. Використовувалася інфернальна символіка для демонізації ворога, а революціонери зображувалися як породження пекла і послідовники сатани.

Через те, що Наполеон Бонапарт намагався досягти світового панування в таких країнах як Англія, Франція, Іспанія, Австрія, Пруссія, Німеччина та Російська імперія, його кожний крок викликав нові сатиричні відгуки. Бонапарт відмінно розумів, що найбільше принижує його особистість в очах суспільства – це карикатури. Тому він вимагав від англійського уряду придушення карикатуристів. При укладенні Ам'єнського договору (1802) Бонапарт вніс умову, згідно з якою тих, хто висміює його особу та дії, слід було притягати до судової відповідальності нарівні з убивцями [29].

Лондонський уряд, розуміючи цінність карикатур, утримався від переслідувань відомих сатириків, обмежившись арештом декількох маловідомих осіб. Зі зростанням популярності імені Наполеона збільшувалася чисельність та сила армії карикатуристів. Дж. Гілрей, Дж. Крукшенк, У. Ельмс та інші англійські карикатуристи створили тисячі сатиричних малюнків, насміючись над Наполеоном і його політикою [Дод. Б; мал. 8]. Не існувало аспекту його характеру чи частини тіла, які не були б втілені в карикатурній формі. Саме Джеймс Гілрей створив карикатурний образ Бонапарта у вигляді «Малюка Боні».

Зображення Наполеона у вигляді малюка в карикатурах було спробою сатирично виразити певні риси його характеру та політичні дії. Такий образ може

вказувати на певний спосіб сприйняття Наполеона в опозиційних кругах чи сатиричному відтворенні його особистості. Такі образи часто використовуються в сатиричних мистецьких творах для створення гумористичного ефекту та вираження певного критичного ставлення до особи.

Атаку англійських карикатуристів на Наполеона очолив саме Джеймс Гілрей. У карикатурі, опублікованій 1 вересня 1799 року «Союзні держави, що відроджують рівність» [Дод. Б; мал. 9], митець представляє віддалений від реалістичного портрета гротескний вигляд Бонапарта: «потворний ніс, непоказна фігура на кривих ногах у високих чоботях, довгі руки» [13, с.100]. Все це було підкреслено Гілреєм, причому так вдало, що іншим художникам залишалося тільки наслідувати.

У карикатурі «Союзні держави, що відроджують рівність», зображено, як союзники витягують з ніг Наполеона чоботи, що відображають Італію. Цей сюжет відкриває цілу серію популярних сцен, де союзники виконують дії, такі як «лікування», «миття», «гоління» та «смаження» Бонапарта. Портрет останнього в цьому контексті є гротескованим і далеким від реалістичного, але схожим на створений Гілреєм образ «Малюка Боні». Інші персонажі представляють виразні персоніфікації країн, таких як Англія, Туреччина, Голландія, Австрія, Російська імперія (у вигляді ведмедя).

Чітке розподілення смислових акцентів у динамічній, але врівноваженій композиції, виразне та пластичне зображення фігур, які взаємодіють у напруженій дії, сприяють концентрованому вираженню основної ідеї карикатури та її швидкому сприйняттю. Художник уникає розгорнутого розповідного сюжету та текстових елементів, передаючи репліки персонажів; його мова є лаконічною, прямою та виразною.

В цей же момент у цій карикатурі також закладений внутрішній підтекст. Гілрей гостро грається із словом «рівність» (Egalité), яке було гаслом французької республіки, ворожой союзникам. Вони використовують його по-своєму, віднімаючи в Бонапарта єдиний чобіт (Італію). На далекому плані праворуч митець розташував антиреспубліканську сцену, яка зображує коло

навколо вогнища з санкюлотською шапкою на жердині.

Після того, як Великобританія оголосила війну Франції у 1803 році і Наполеон розпочав підготовку до масштабної десантної операції, страх перед французьким вторгненням охопив британців. Карикатуристи швидко взялись за виробництво патріотичних аркушів, спрямованих на зменшення загрози Франції в очах громадян Великобританії. «Особливо важливо було «применшити» французького очільника — Наполеона Бонапарта, якого почали повсюдно зображати коротуном» [13]. Саме в 1803 році він отримав свою головну карикатурну кличку – «Малюк Боні», що закріпилася за ним назавжди.

Перші англійські карикатури, присвячені Російській імперії, виникли у 1740-х роках. У ранніх аркушах ця країна часто відображалася у вигляді ведмедя, який став основним символом Російської імперії, спочатку в Європі, а потім і по всьому світу. Початок розквіту британської сатири збігся зі сходженням на трон Катерини II – вона стала першою російською постаттю, що регулярно з'являлася в англійських карикатурах. Головними рисами карикатурного образу Катерини II стали нестримна бажання до влади і безумовна розпуста.

Павло I, спочатку прихильник Англії, проте згодом зблизився з Наполеоном, був зображений у карикатурі як коронований монарх з признаками божевільного.

Період від 1780 до 1800 року відзначався важливими історичними подіями, включаючи промисловий переворот в Англії, Велику французьку революцію та війну між Англією та революційною Францією. Важливо врахувати особливості англійського суспільства, де Георг III формально володів обмеженою владою, а фактичний лідер – прем'єр-міністр Уільям Піт-молодший, що очолював партію торі. Серед англійців ширився дух бунту та часом революційних настроїв, які знаходили вираз у карикатурі та слугували формою протесту.

«Очаківська криза 1791 року знаходить своє вираження в карикатурі Дж. Гілрея «Приборкання норавливої: Катаріна і Петруччо (Сучасний Кіхот, або Що вам завгодно)» [30, Дод. Б; мал. 10].

У карикатурі Уільям Піт представлений у ролі Петруччо, а російська

імператриця зображена як «сварлива відьма» Катерина з твору Шекспіра. Піт–Петруччо, маючи владний жест, вказує на турецький півмісяць на голові Катерини та вимагає зняти «капелюшок», який, за його думкою, їй не пасує. Під час цього він оголошує: «Це тобі моя монарша воля ...», вислів, що явно натякає на узурпацію королівської влади.

«Для англійців в історії конфлікту з Російською імперією в 1791 році був один важливий момент. Піт погрожував іншій державі війною, а це в Англії міг собі дозволити лише король. Тому на гравюрі Піта представлено узурпатором королівської влади, поверх його шолома (у вигляді миски для гоління) зображено корону, монограму короля на збруї коня виправлено з GR (Король Георг) на PR (Король Піт)» [31].

Очаківська криза, яка ледь не привела до великого військового конфлікту між Великою Британією та Російською імперією, інтереси яких вперше конфліктували в регіоні Східного Середземномор'я, відображена у творі Гілрея особливим графічним стилем. Навіть з використанням діалогів персонажів, що є нехарактерним для цього художника, його графічна мова залишається лаконічною і зрозумілою, як завжди.

Загострення карикатур на Російську імперію з боку Великобританії пояснюється підписаним 1807 року мирним договором між Російською імперією та «малюком Боні».

2.2. Французька політична карикатура кінця XVIII–початку XIX століття

Карикатури відіграли значну роль у житті французів протягом XVIII – на початку XIX століть. Вони стали не лише розважальним та гостросатиричним засобом висміювання, але й важливим інструментом формування громадської думки та політичного світогляду.

У Франції того періоду карикатури на моду та несвідомі звичаї придворних набули широкої популярності. Оскільки прямиї сміх над суспільними явищами

був заборонений, карикатуристи вдалися до використання алегорій, часто опираючись на розповсюджену легенду про "Танок Смерті". Ця легенда виникла ще в середньовіччі, коли життя на Землі розглядали як перехідний етап, а смерть уявляли як визволення від страждань та перехід до кращого світу.

Під час правління Людовіка XIV та Людовіка XV політична карикатура на французьку владу була майже повністю придушена, оскільки королівська влада досягла свого апогею. Невелика кількість сатиричних монет, що зображали цих монархів і що збереглися з того часу, свідчать про те, що політична сатира не зникла повністю.

Під час правління Людовіка XV у Франції карикатура зазнала ряду особливостей:

1) Обмежена свобода висловлювання. Карикатуристи мали обмежену свободу висловлювання через цензурні обмеження та репресивні заходи влади.

2) Використання алегорій і легенд. Через заборони на пряме насмішливе висловлювання, художники зверталися до алегорій та використовували широко відомі легенди, наприклад, як «Танок Смерті», для передачі своїх політичних думок.

3) Обмеження політичної сатири. Зазначено, що під час царювання Людовіка XV було важко знайти політичні карикатури, оскільки влада намагалася підтримувати контроль над інформацією та зображеннями, що поширювались у суспільстві.

4) Спрямованість на сусідні держави. У той період політична карикатура, яка вижила, була частково спрямована проти сусідніх держав, виявляючи активність у висміюванні подій, які стосувалися зовнішньої політики.

У 18 столітті в Франції зв'язок між карикатурами та заборонами свободи друку був вкрай важливим аспектом політичного та культурного життя. На тлі абсолютистського режиму та впливового впливу церкви, свобода висловлення думки широко обмежувалася. У країні існувало значне число установ світської та духовної влади, які мали за мету ефективно придушувати видання, що не відповідали їхнім інтересам. Порушники піддавалися переслідуванням та

суворому покаранню, включаючи навіть застосування смертної кари. Все це становило значний тормоз для розвитку друку в Франції, і така обмежена атмосфера тривала до самого початку Великої французької революції, коли друк, нарешті, на якийсь час, здобув очікувану свободу.

У 1789 році розпочалася французька революція, яка принесла гасло «Свобода, Рівність, Братерство». Під час роботи Національних установчих зборів (Конституанти), було прийнято закон про «Свободу преси», де відзначалося, що вільне висловлення ідей і думок є однією з основних прав людини, і кожен громадянин має право говорити і писати те, що він думає. Внаслідок цього рішення, у Франції за лічені дні з'явилося понад 350 газет, журналів і інших видань.

«Велика французька революція відкрила новий період в історії Європи і, разом з тим, новий етап в розвитку мистецтва. Протягом століття, від початку революції в 1789 році до кінця XIX століття, французьке мистецтво займало провідне місце у світовому. Головним художником Революції, зазвичай, називають Жака Луї Давіда» [33].

18 брюмера (7 листопада) 1799 року генерал Наполеон Бонапарт здійснив державний переворот, що призвів до значного розширення його влади в країні. Цей переворот позначив настання епохи Консульства в історії Франції (1799-1804 рр.). Влада була передана трьом консулам, і серед них визначальну роль відігравав Бонапарт. Хоча Франція формально залишалася республікою, фактично вона перетворилася на диктатуру Наполеона.

Під час правління Наполеона Бонапарта відбувалися певні обмеження щодо свободи друку та діяльності видавництв. Наполеонська влада вирішила контролювати інформаційне простір, щоб управляти громадською думкою та підтримувати своє політичне панування.

З одного боку, було введено цензуру та санкції для тих видань, які вважалися антигегемонними або ворожими до влади. Це означало, що деякі статті, карикатури чи політичні публікації могли бути заборонені або цензуровані. З іншого боку, існувала також практика закриття видавництв та

газет, які вважалися загрозливими для Наполеонової влади або порушували його політичні інтереси.

«З 79 щоденних політичних паризьких газет було залишено 13 (переважно консервативного, а деякі й відверто офіційного спрямування). До 1811 року у Франції взагалі залишилося 4 газети. Офіційні, комерційні, наукові періодичні видання дозволялися до публікації, але тільки якщо вони не мали ніякого політичного змісту» [34].

У період панування Наполеона антинаполеонівські карикатури процвітали в Англії, водночас у Франції вони ставали об'єктом цензури [Дод. Б; мал. 11]. Наполеон дозволяв розповсюдження лише тих малюнків, які малювали його у позитивному світлі. У 1811 році він ініціював створення державного реєстру всіх друкованих матеріалів Франції (*Bibliographie de la France. Journal Général de l'Imprimerie et de la Librairie*).

На сторінках французької карикатури часто можна зустріти маркування «Déposé» або «Déposée à la Direction», що свідчить про те, що твір був оглянутий цензором та офіційно зареєстрований [13, с.143]. Під час правління Наполеона редактори та видавці газет постійно жили в страху, оскільки їхня діяльність піддавалася загрози закриття та переслідувань.

Під час наполеонівської диктатури політична карикатура існувала в підпільному режимі, але після 1814 року, коли війська антинаполеонівської коаліції ввійшли до Парижа та Наполеон відрікся від престолу 6 квітня 1814 року, вона отримала новий імпульс. Владу повернули Бурбони, відзначаючи епоху Реставрації в історії Франції. Цей період відзначився початком нового етапу розвитку французької періодичної преси та політичної карикатури.

Початок нового карикатурного руху наступив після французької революції, коли суспільство переживало трансформації і зміни. Звільнення від обмежень та цензури, що супроводжувало революційний період, надало художникам і сатирикам можливість висловлювати свої ідеї та думки відверто та агітовано.

У XVIII столітті Париж став справжнім центром розвитку та поширення

карикатурного мистецтва. Місто було домом для численних осередків, де художники, гравери та видавці активно творили та взаємодіяли з глядачами. Одним із таких осередків був магазин торговця гравюрами Франсуа Бассе [13]. Він був визнаним експертом та колекціонером гравюр і заснував власний магазин у Парижі, який швидко став центром для художників, колекціонерів та любителів мистецтва. Бассе співпрацював із видатними майстрами свого часу, такими як Жак–Луї Давід і Жан–Антуан Ватто, продаж їхніх гравюр допомагав у популяризації їхнього мистецтва.

Трошки пізніше, лідерство в цьому напрямку виборює собі крамниця книговидавця Мартіне, що швидко здобуває славу по всій Європі. Перед вітриною Мартіне на вулиці Рю де Кок, де регулярно виставлялися свіжі карикатури, завжди тулився тисячний натовп.

«З початком революції Франція майже одразу виявилася оточеною ворогами. Ніхто, окрім тих держав, що були штучно створені французьким урядом внаслідок завоювань, не підтримував революційну Францію. Одна за одною виникали антифранцузькі коаліції» [35].

Карикатури, спрямовані проти іноземців, виявилися дуже популярними, особливо ті, що стосувалися ворожих країн. Дуже часто об'єктом насмішок ставали Англія, яка лідирувала в антифранцузькій коаліції, та Російська імперія, що виступала активним опонентом революційної Франції. Таким чином французькі карикатури на Великобританію та Російську імперію допомагали формувати та поширювати певні стереотипи та уявлення про політичних лідерів, культурні особливості та історичні події цих країн. Особливо це стало актуальним у періоди великих політичних та соціокультурних змін, таких як Французька революція, Імперія Наполеона та антифранцузькі коаліції. Карикатури в цей час ставали своєрідним коментарем до подій та водночас важливим інструментом впливу на громадську думку.

У 18 столітті імператриця Катерина II стала предметом уваги французьких художників і карикатуристів. Її образ в англійських карикатурах також викликав значний інтерес. У французьких карикатурах Катерина II зазвичай

представлялася як впливова імператриця, але її образ часто піддавався гострій критиці та гумористичному спотворенню.

У зв'язку з активною участю Російської імперії у європейських подіях того часу, Катерина II зображалася в ролі важливого політичного гравця. Її образ часто пов'язувався з геополітичними питаннями, такими як розширення влади Російської імперії та взаємодія з іншими країнами. Карикатури також намагалися висміяти певні аспекти її особистого життя, спосіб правління чи звички. Гострий гумор та сатиричні елементи використовувалися для підкреслення певних рис характеру імператриці або для висміювання політичних рішень.

Перша поява Катерини II в англійській карикатурі належить до 1772 року. А 1773 року вийшла в світ англо-французька гравюра «Пиріг королів» [38, Дод. Б; мал. 12]. Ця карикатура більше схожа на іронічну алегорію, яка присвячена подіям, пов'язаним із першим розподілом Польщі в 1772 році. Четверо європейських монархів представлені поруч із великою мапою Польщі, розгорнутою на столі. Зліва розташована Катерина II, жести якої свідчать про її амбіції анексувати частину території Польської держави.

Російську імператрицю представлено на троні з комічними ніжками і підлокітниками, які мають форму двоголового орла. Біля її ніг неохайно розкидані лаврові вінки, що ледь помітно через густе штрихування; ці вінки додають гравюрі комічності. У звичайних обставинах лавровий вінок служив атрибутом переможців та символізував славу. Проте в даному випадку він виступає як демонстрація марності та порожності слави імператриці, а також як нещадна критика політики російської корони щодо Речі Посполитої.

«Наслідуючи англійських карикатуристів, головними рисами образу Катерини II у французькій сатиричній графіці стали невгамовна жадоба влади і настільки ж нестримна розпуста» [38].

Карикатура невідомого французького художника «Імперський крок» (1792) [Дод. Б; мал. 13] є своєрідною реплікою (у дзеркальному відображенні) англійського аркуша 1791 року, виконаного Фредеріком Джорджем Байроном. Приводом для появи цієї карикатури стала перемога Російської імперії у другій

війні з турками [13, с.151].

На гравюрі зображено російську імператрицю з відкритою грудьми та розпущеними волоссям (у відміну від англійського оригіналу), тримаючи скіпетр і символ держави, у рішучому русі на схід. Однією ногою вона відштовхується від скелі з написом «Росія», а другою опирається на півмісяць константинопольського мінарету. Європейські монархи, зібравшись під спідницею Катерини, обговорюють не лише політику, а й неймовірне видовище, що розкривається перед їхніми очима.

Розглянемо ще одну карикатура на Катерину II, яку створив Мішель Вебер – «Ігри Іммігрантів, або З першого удару» (1792) [Дод. Б; мал. 14]. У цьому контрреволюційному сатиричному творі зображено російську імператрицю, імператорів Пруссії, Австрії та Священної Римської імперії, а також графа Артуа та Короля Швеції, які з великим задоволенням грають у боулінг. На лівому краї малюнка видно м'яч із написом «Бендер», призначений для збивання кеглів, які мають імена французьких революціонерів. Ця гравюра віддзеркалює події першої коаліційної війни (1792 — 1797) [39].

«Більшість політичних карикатур, що викривали загарбницькі плани та нестримну розпусту Катерини II, належать до 1791 — 1793 рр. Цей етап хронологічно відповідає періоду революційних потрясінь у Франції» [40].

Той же самий іконографічний образ Катерини II («Імперський крок») можемо побачити ще на одному аркуші з музейної збірки «Ах! Погані справи» (1792) [13, с.154; Дод. Б; мал. 15]. На цій карикатурі зображено пригоди членів французького парламенту. Революційний гумор часто використовувався для насмішки над державними установами, зокрема, спочатку, над установчими, а пізніше – законодавчими зборами, їхніми членами та прийнятими рішеннями.

В верхній частині гравюри зображено членів французького парламенту, а в нижній відбувається розпалення багаття, яке розпалюють монархи Європи. Справа відображені імператор Австрійський, королі Шведський та Пруський, а також Катерина II, зліва ж – граф Артуа і принц Конде. Від полум'я підлога стає гарячою, і депутати, не в змозі витримати, розбігаються, схиляючись від болю

[41].

Проаналізувавши карикатури, які зображують Катерину II, можна зробити висновок, що погляди карикатуристів на російську імператрицю прямо відображали стосунки між Францією та Росією. Цікавим є те, що образ Катерини II у французьких карикатурах швидко еволюціонував: від відносно нейтрального до агресивно-розбещеного. Основні характеристики карикатурного образу Катерини II включали тиранію, жорстокість, нестримну жагу до влади і безсоромну розпусту.

Карикатури на Катерину II в період 18-19 століття відіграли важливу роль для Франції як засіб відтворення та поширення політичної інформації, вираження громадської думки і формування стереотипів.

1) Інформаційна роль. Карикатури слугували важливим засобом інформаційного спілкування. Вони допомагали французькій громадськості отримувати образливу або іронічну інформацію про російських правителів та їхні дії, освітлюючи події в імперії.

2) Формування громадської думки. Карикатури впливали на формування громадської думки щодо російської політики та імператриці. Вони активно коментували події і сприяли виникненню обговорень та дискусій у французькому суспільстві.

3) Культурний обмін. Карикатури стали частиною культурного обміну між Францією та Росією. Вони допомагали у формуванні уявлень французів про російських лідерів та висвітлювали культурні відмінності.

4) Підтримка соціальних та політичних настроїв. Карикатури вражали соціальні та політичні настрої свого часу, висвітлюючи та коментуючи ключові події та тенденції. Вони були формою вираження протесту, гумору та сатиричного погляду на події.

2.3. Жартівлива політика: карикатури в політичній культурі світу (1930–1940 роки)

Використання карикатур в епоху Відродження та на початку 20 століття відзначалося специфічним зв'язком з політичними, соціокультурними та технологічними тенденціями епохи.

У Відродженні карикатура часто використовувалася для висміювання пороків суспільства, релігійних інститутів або політичних лідерів. З початком 20 століття вона стала важливим інструментом політичної критики та сатири, відображаючи напружені соціальні та політичні реалії того часу. Розвиток друку та масового поширення газет і журналів забезпечив широкий доступ до карикатур для громадськості, роблячи їх важливим засобом формування громадської думки та критики.

Також слід зазначити, що в епоху Відродження карикатура часто слугувала інструментом сатири та висміювання пороків суспільства, а на початку 20 століття вона набула нового статусу як потужного фактора пропаганди, особливо між Світовими війнами. Карикатури в цей період стали ефективним засобом формування громадської думки та маніпулювання громадськими настроями.

Зокрема, вони використовувалися для того, щоб створити образ Німеччини як політичного та ідеологічного ворога. Карикатури, які виступали проти Німеччини в період 1930-1940 років, часто використовувались для висміювання, критики та визначення проблем, пов'язаних з політикою та поведінкою нацистського режиму.

У цьому розділі буде проведений аналіз використання карикатур напередодні Другої світової війни, зосереджуючись на ролі цього мистецького жанру у формуванні громадської думки, політичної атмосфери та підготовці суспільства до надходження конфлікту. Також буде звернуто увагу на тематичні аспекти, такі як взаємовідносини між країнами, соціальні та політичні напруги, антифашистська пропаганда, а також відображення національних стереотипів у карикатурах.

На хвилі історичних трансформацій, які настали після завершення Першої світової війни, карикатури стали важливим мистецьким знаряддям, що висміювало та аналізувало геополітичні події та роль окремих країн у світовому

співтоваристві. На фоні поразки Німеччини у Першій світовій війні та формуванні нових реалій після підписання Версальського миру, карикатури стали втіленням гострої сатири.

«По закінченні Першої світової війни Європа опинилася у складній геополітичній ситуації. Версальсько–Вашингтонська система договорів не вирішувала, а деякою мірою й загострювала міжнародну ситуацію» [42, с.102].

Реваншистські настрої переможених були підкріплені самими переможцями. Німеччина, що обмежилася в можливості активної участі у міжнародних справах, сплачувала контрибуції та зазнала суттєвих обмежень у військовій галузі. Країна стала сферою формування радикальної політичної ідеології. Майже всі країни Східної Європи мали взаємні територіальні претензії.

Зображення Німеччини у карикатурах часто підкреслювалися стереотипами та карикатурними рисами, що виражали несприятливі уявлення про країну. Вони можливою мірою втілювали саркастичні погляди та переживання інших націй щодо німецького програшу та післявоєнного періоду.

Так, протягом 1930-х років в періодичних виданнях з'явилася низка карикатур, що відтворювали складну ситуацію, в якій перебувала Німеччина. Зазвичай художники карикатур зображували країну, яка важко несла на собі обов'язок виплати репарацій. Один із прикладів таких творів – карикатура, де видно величезний мішок із написом «Репарації \$ 55,000,000,000», з якого виглядає усміхнений чоловік з написом «Німеччина».

Карикатура була опублікована під назвою «Я подивлюсь, як ти це збереш» [Дод. Б; мал. 16]. На перший погляд, вигадливе зображення та іронічний заголовок висміюють складну ситуацію, в якій опинилася Німеччина після своєї поразки в Першій світовій війні. Однак безтурботний вираз обличчя чоловіка та його поза (з однією рукою підтримує голову, а інша рука витягнута у відкритому жесті) передають зневажливе ставлення до накладених репарацій. [43].

Поява графічних робіт з критичним та самокритичним відтінком у американській та європейській пресі свідчить про неоднозначне ставлення до проблем, які стали актуальними для держав–«реваншистів». Це підкреслюється

тим, що деякі карикатури, що вийшли у світовий обіг, висвітлювали деяке співчуття та симпатії до Німеччини.

«Малюнок Вільяма Дайсона «Мир і майбутнє гарматне м'ясо» [Дод. Б; мал. 17], опублікований у британській газеті «Daily Herald» 13 травня 1919 р., став пророчим, набувши великої популярності серед видавців» [42, с.104].

Карикатура була опублікована в різних періодичних виданнях і відображала чотирьох чоловіків, які, виходячи з будівлі, звертали увагу на маленького хлопчика, що плаче та ховається за колоною, обертаючись обличчям до стіни. Портрети цих чоловіків схожі на Девіда Ллойд Джорджа, Вітторіо Орландо, Вудро Вільсона і Жоржа Клемансо. Наявність колони дозволяє глядачеві зробити висновок, що події розгортаються на порозі Версальського палацу, де був укладений мирний договір.

Карикатурист відобразив Жоржа Клемансо на передньому плані і, завдяки вдалому художньому рішенню (в білому смокінгу), виділив його серед інших постатей, які представлені в чорному вбранні. Голий хлопчина, що плаче, символізує Німеччину. Поруч з його ногами лежить мирний договір із надто суворими та неприйнятними для німців умовами. Алгоритичне зображення Німеччини у вигляді голої фігури дозволяє карикатуристу підкреслити увагу до втрат німців після Версалю. Невинність та беззахисність плачучої дитини викликають до них симпатію.

«Цим зображенням В. Дайсон виявив свою позицію, бачення подальшого перебігу подій, котрі справдилися, як і той факт, що Версаль лише розпалював у німців реваншистські настрої, а це в кінцевому результаті призвело до розв'язання ще більш страшнішої війни» [45].

Німці мовчки терпіли карикатури та сатиричні візуальні висміювання після укладення Версальського договору, заздалегідь відомі, що це може бути лише передзвінком до наступної війни. Суворі умови договору, величезні репарації та військові обмеження, які вони зобов'язані були виконувати, створювали атмосферу обурення та невдоволення серед населення. Така мовчазна терпимість

може бути пояснена свідомістю про здійснення ще одного конфлікту у майбутньому.

«19 жовтня 1930 р. на шпальтах американської газети «St. Louis Post–Dispatch» з'явився малюнок [Дод. Б; мал. 18] Даніеля Роберта Фіцпатріка, де зображено людину, що вилазить із гігантського сувою з написом «Версальський договір» [41].

Центральний персонаж володіє характерними вусами, які асоціюються з особою Адольфа Гітлера. Однак, оскільки автор не використовував жодних інших особливостей фізіономії, за якими можна було б ідентифікувати цю постать, ще однією явною натяком став кайзерівський шолом із написом «Гітлерівська партія». Представлення Адольфа Гітлера стає синонімом для уявлення про Німеччину в цілому.

Гігантський згорток, значно перевищуючи по статурі саму постать, свідчить про те, що перебільшене зображення договору є головною перешкодою для Німеччини. Постать, яка наполовину виступає з договору і уособлює Адольфа Гітлера та його партію, є прозорим натяком на те, що він виведе країну із пут Версальського договору. Більше того, динаміка зображення свідчить, що договір не тільки не стримує Німеччину від реваншизму, але, навпаки, стає каталізатором зростання авторитету нацистської партії, спонукає населення до радикалізму та втілення нової системи світогляду [46].

«Постать А. Гітлера західні демократії не сприймали всерйоз, амбіції НСДАП не бралися до уваги, про що свідчить опублікована 4 лютого 1933 р. в американській газеті «The Times–Picayune» карикатура Кейта Темпла під назвою «Тільки у випадку, якщо він занадто швидко рухатиметься гусячим кроком» [47, Дод. Б; мал. 19].

Тут відтворювалася наївна, але широко поширена в західних країнах думка, що лідери німецьких консервативних політико–промислових кіл стримають радикалізм Адольфа Гітлера. Художник зобразив тодішнього канцлера у вигляді підлітка, який крокує зі стягом, де зображено свастику, у руках у нього дерев'яний меч та напис «Нацистська теорія», а до його ніг

прив'язана величезна гиря з написом «Nice safe conservative checks». За юним Адольфом усміхнена фрау веде, тримаючи ланцюг від гирі, щоб запобігти йому зробити які-небудь небезпечні кроки. З метою глибшого розуміння сюжету художник додав підпис на одязі жінки – «Німеччина». Такий несерйозний підхід до радикалізму та поступової зміни німецької ідеології сприяв швидкому зміцненню позицій нацистів у країні [42, с.106].

Створення карикатур, де Німеччину зображували у вигляді маленьких зацькованих персонажів, відображало складні соціально–політичні реалії та відносини міжнародного співтовариства під час міжвоєнного періоду. Це виражало не лише емоційний настрій та ставлення до Німеччини, але й віддзеркалювало певні політичні та економічні відносини. Малюючи Німеччину як маленького зацькованого персонажа, карикатуристи можливо намагалися висловити свою думку щодо обмежень та обов'язків, накладених на Німеччину після Першої світової війни, а також демонструвати переконання у важливості пильного контролю та стримування під час реформ і перебудов. Такі карикатури стали своєрідним вираженням складної динаміки політичних відносин та взаєморозуміння між країнами того часу.

Карикатури відігравали значну роль у формуванні свідомості людей:

1) По–перше, карикатури служили засобом вираження поглядів країн–переможниць на роль Німеччини у виникненні війни. Вони стали частиною психології того часу, відображаючи загальний настрій та ставлення до винних та відповідальних за конфлікт.

2) По–друге, ці карикатури сприяли формуванню стереотипів та упрощених уявлень про Німеччину у суспільстві. Вони підсилювали враження про необхідність жорстких обмежень та контролю над країною, щоб уникнути подібних конфліктів у майбутньому.

Таким чином, ці карикатури вплинули на колективну пам'ять і сприяли формуванню образу Німеччини як країни, яка повинна нести відповідальність за воєнні події, що мало далекосяжні наслідки для подальших відносин та розуміння історії Першої світової війни.

Розділ 3 Карикатури на уроках всесвітньої історії

3.1. Використання карикатур в шкільному підручнику всесвітньої історії

Карикатури, як важливий візуальний елемент, завжди відігравали вагомую роль у відтворенні та інтерпретації історичних подій. Своєрідність карикатур полягає в їх здатності комунікувати складні ідеї через гострий гумор, сатиру та образне зображення. На уроках історії використання карикатур стає неабияк важливим елементом, що допомагає зрозуміти та уявити історичні контексти, розвиває критичне мислення та активізує інтерес учнів до вивчення минулого. У даному розділі ми детально розглянемо особливості використання карикатур на уроках історії, висвітлимо їхню роль у формуванні учнівського уявлення про історію, а також розглянемо можливості їх використання для стимулювання обговорень та аналізу подій минулого.

Як зазначає Задирієнко Д.: «Необхідною вимогою для проведення якісного сучасного уроку історії в школі є правильний вибір і використання вчителем візуальних засобів. При наочному навчанні уявлення і поняття формуються в учнів на основі безпосереднього сприйняття явищ, що вивчаються, за допомогою зображень. Одним із видів візуальних джерел, які особливо доцільно використовувати на уроках старшої школи є історичні карикатури» [48, с.73].

Застосування карикатур під час вивчення історії має численні педагогічні та пізнавальні переваги, серед яких:

1) Візуалізація історичних подій. Карикатури відображають ключові моменти історії у вигляді образів, допомагаючи учням візуалізувати складні історичні події та поняття. Гумористичний підхід дозволяє зрозуміти інформацію легше та запам'ятовувати її ефективніше.

2) Стимулювання інтересу та залучення учнів. Карикатури привертають увагу учнів через гострий гумор, нестандартний підхід та іронію. Це стимулює їхній інтерес до вивчення історії та робить уроки більш привабливими.

3) Розвиток критичного мислення. Аналіз карикатур вимагає від учнів виявлення та розуміння підтексту, ідентифікації символів та визначення позиції автора. Цей процес розвиває навички критичного мислення та вміння визначати перспективи різних сторін.

4) Сприяння запам'ятовуванню інформації. Гумористичний елемент карикатур робить матеріал більш доступним та запам'ятовуваним. Учні легше утримують в пам'яті образи та асоціації, що допомагає зберегти інформацію на довший термін.

5) Формування історичного світобачення. Карикатури можуть допомагати у формуванні історичного світобачення, дозволяючи учням розглядати події з різних точок зору та розуміти індивідуальні переконання того чи іншого часу.

6) Стимулювання обговорень та дебатів. Карикатури, як правило, викликають різні тлумачення та точки зору. Використання карикатур стимулює обговорення та дебати серед учнів, розвиваючи їх аргументаційні навички.

7) Актуалізація знань та зв'язок з сучасністю. Карикатури можуть бути використані для асоціації історичних подій з сучасністю, демонструючи, як минуле впливає на сучасний світ.

На уроках історії карикатури з історичної теми мають велику педагогічну цінність [48]:

- дають можливість отримати уявлення про думки й настрої людей у якийсь певний час;
- вони найчастіше бувають настільки ж ефективні, як і текст, коротко висвітлюють суть питання;
- потребує відповідного пояснення, тим самим змушує здійснити аналітичне міркування учня.

Це дозволяє учневі оновлювати свої попередні знання, розглядаючи запропоновані на карикатурі питання, події чи особи. Якщо школяр володіє відомостями, які дозволяють йому встановити факти або розшифрувати інформацію, закладену в карикатурі, і потім пояснити її сутність, на завершення вивчення будь-якого питання карикатура може сприяти вправному

акцентуванню уваги учнів. Таким чином, візуалізація через карикатуру сприяє розвитку передусім критичного мислення у школярів.

«Карикатура створює у школярів, опосередковані образи історичного минулого близькі до дійсності, але може вносити в історичні образи відомий елемент художнього вимислу» [48].

Це означає, що карикатура надає учням зображення історичного минулого, яке, з одного боку, є достатньо реалістичним і відображає ключові аспекти подій чи осіб, і, з іншого боку, може містити елементи творчого вигадування чи гумору. Карикатура створює образи, які, хоча й опосередковано відображають історичні факти, можуть включати в себе художні засоби, які роблять їх цікавими та виразними. Це дає учням можливість сприймати історію не лише як сукупність сухих фактів, але й як живий, забарвлений та емоційний наратив, який розширює їхнє розуміння історичних подій.

Існують різні прийоми роботи з карикатурами. Аналіз історичних карикатур передбачає ряд питань [48]:

1. Чи впізнаєте ви персонажі, зображені на карикатурі? Якщо це реальні люди, то назвіть їх. Яке вони посідали становище в суспільстві на момент створення карикатури?

2. Перевірте дату видання карикатури. Яким подіям чи питанням присвячена карикатура?

3. Що ви знаєте про цю подію чи питання, а також про осіб, зображених на карикатурі?

4. Що означає підпис під карикатурою? Вона смішна чи іронічна? Якими засобами досягається той чи інший ефект?

5. Укажіть усі символи, що використовуються карикатуристом. Чому художник використовував саме ці символи?

6. Персонажі зображені позитивно чи негативно?

7. Яке ставлення карикатуриста до змісту карикатури? Воно позитивне чи негативне?

Перед проведенням уроку історії розумно пояснити учням, що політичні

карикатури зазвичай виникають як результат політичного замовлення і, отже, за своєю природою не можуть бути повністю об'єктивними. Вони призначені для комунікації та інтерпретації найбільш актуальних політичних, міжнародних, економічних та соціокультурних аспектів суспільного життя.

За висловом О. Маєвського, ключовою метою політичної карикатури є вплив на формування та регулювання громадської політичної свідомості. З цього погляду, деякі дослідники виділяють маніпулятивну роль карикатур, спрямовану на створення конкретного уявлення про політичні явища чи особистості в масовому сприйнятті. Ця функція полягає в розголошенні стереотипів та формуванні нових образів завдяки використанню маніпуляційних технологій. У зв'язку з цим важливо проводити аналіз карикатур в контексті інших історичних джерел для отримання повного розуміння подій [49].

Хоча політичні карикатури становлять цікавий та інформативний елемент для вивчення історії, важливо пам'ятати, що вони не можуть слугувати єдиним джерелом інформації для глибокого розуміння історичних подій. Карикатури, завдяки своїй природі, зачасто відтворюють гумористичні або стереотипні відтінки, що може спричинити спрощене чи однобічне сприйняття подій. Надмірне покладання на карикатури може призвести до збільшення ризику упередженості та недостатньої об'єктивності в інтерпретації історичних фактів. Тому для глибокого розуміння минулого важливо використовувати карикатури як один із джерел, доповнюючи їх аналізом інших історичних матеріалів та джерел.

Використовуючи політичну карикатуру як джерело для уроків історії, важливо враховувати, що повне розуміння неї відбувається завдяки декодуванню вкладеної інформації на двох рівнях: візуальному (зображення символів, візуальні метафори, метафоричний сюжет, візуальні фрейми) і вербальному (фрази персонажів, підписи та заголовки). Комбінування візуального та аудіального сприйняття під час роботи з карикатурами сприяє не лише структуруванню та систематизації здобутих знань, але й прискорює сприйняття, полегшує запам'ятовування матеріалу та поліпшує розуміння мови.

У карикатурах, присвячених всесвітній історії, зустрічається багато символічних образів. Тому на уроках важливо розглядати особливі техніки кодування, які художники використовують під час створення цих гравюр.

«Так, в XIX – початку XX ст. у карикатурах склалися характерні образи кожної зі світових держав (залежно від контексту): Джон Буль, лев чи англійський бульдог символізували Велику Британію, ведмідь, козак чи дівчина в кокошнику з довгою косою – російську імперію, орел чи такса (цю породу часто асоціювали з образом німецького шпигуна) – Німеччину, Дядечко Сем – США, півень – Францію, єдинорог – Італію, бик – Іспанію, кіт – Персію, двоголовий орел Австрію тощо» [49].

У різних країнах виникли різні символи, що відображали їхню національну ідентичність і політичний характер. Наприклад, «дядько Сем (англ. Uncle Sam) – персоніфікований образ Сполучених Штатів Америки. Зазвичай персонаж «Дядько Сем» є карикатурним, сатиричним. Але цей образ використовувався і для патріотичної пропаганди. Він отримав особливу популярність під час першої світової війни — Дядько Сем був зображений на листівці, що запрошувала волонтерів вступати до американської армії» [51].

Точний початок цього символу, ймовірно, залишиться назавжди невідомим. Вважається, що образ Дядька Сема з'явився як відображення США під час британо–американської війни 1812 року. Зазначено, що можливим прототипом Дядька Сема міг бути м'ясник Семюел Вілсон, як стверджує американський фольклор, який постачав продукти для військової бази в Трої, штат Нью–Йорк [52].

Вілсон позначав бочки з м'ясом літерами U.S., що вказувало на Сполучені Штати (англійська аббревіатура United States), і військові жартома стверджували, що м'ясо призначене від Дядька Сема (англійською Uncle Sam).

Існує альтернативна версія, яка вказує на те, що 7 вересня 1813 року охоронець–ірландець, відповідаючи на питання про значення літер U.S. на бочках, тлумачив їх як ім'я виробника — дядько Сем (англійська назва Uncle Sam). Ця версія отримала визнання через резолюцію Конгресу США від 15

вересня 1961 року, якою офіційно визнано Семюела Вілсона прабатьком національного символу Америки – виразу «Дядько Сем».

Використання карикатур на уроках історії виявляється не тільки зацікавлюючим методом викладання, але й ефективним інструментом для стимулювання розуміння та аналізу історичних подій. Карикатури, як історичне джерело, надають можливість учням розглядати минуле з нестандартного погляду, викликаючи критичне мислення та допомагаючи збагатити їхнє розуміння періодів, які вивчаються.

Вивчення карикатур сприяє розвитку в учнів навичок візуального аналізу, допомагає розширити їхнє уявлення про історію через використання мистецької форми. Важливим аспектом є інтерактивність, яку карикатури можуть принести на уроки, створюючи можливість для обговорення та обміну думками серед учнів.

Окрім того, карикатури допомагають учням розкрити культурні, політичні та соціальні контексти епохи, надаючи глибше розуміння обставин та настроїв. Такий метод викладання стимулює творчий підхід до навчання і формує критично мислячих громадян.

В цілому, використання карикатур на уроках історії виявляється цікавим і ефективним інструментом, що сприяє глибшому розумінню минулого та активному залученню учнів у процес навчання.

Висновки

У цьому дослідженні ми проаналізували різновиди гумору, виявили його еволюцію та роль у формуванні культурного ландшафту різних часів і народів. Визначили, що гумор у всесвітній історії є важливою складовою, яка віддзеркалює динаміку суспільства та сприяє створенню спільного культурного досвіду. Як особливий жанр гумору, розглянули поняття «карикатура» та її значення у всесвітній історії. Як результат, карикатура відіграє важливу роль у сучасному суспільстві, виступаючи ефективним засобом вираження гумористичних поглядів на різноманітні явища та події. Карикатура, як жанр гумору, володіє унікальною здатністю комічно відтворювати й спотворювати реальність, дозволяючи артистам і авторам виражати свої погляди та коментарі шляхом мистецького спрощення або перебільшення.

Карикатура виявляє значущий вплив на вивчення історії, виконуючи ряд важливих функцій та розкриваючи аспекти минулого у вигляді гумористичного відображення. До таких функцій належить:

1) Віддзеркалення суспільства. Карикатури дозволяють відтворювати життя та події минулого у спотвореній, гумористичній формі. Це допомагає визначати основні риси та проблеми суспільства в певний історичний період.

2) Критика політичних та соціокультурних аспектів. Карикатури часто використовуються для вираження критики політичних дій, соціокультурних явищ та інших аспектів суспільства. Вони стають своєрідними коментарями до історичних подій та політичних змін.

3) Збереження індивідуальних думок і поглядів. Карикатури можуть фіксувати індивідуальні думки, враження та погляди художника на конкретні історичні моменти. Це може стати джерелом для розуміння глибших контекстів та настроїв епохи.

4) Залучення уваги до історичних подій. Гумористична форма карикатур здатна привертати увагу глядачів та читачів до історичних подій, роблячи вивчення історії більш цікавим та доступним для різних шарів суспільства.

Під час дослідження гумористично–сатиричних журналів у Великій Британії XVI–XVII століття з'ясували що вони виявилися важливим чинником у формуванні гумористичної культури англійського суспільства XVI–XVII століть. Ці журнали стали не тільки платформою для вираження гострого гумору, але й відображенням соціально–політичних реалій свого часу. Сатиричні видання активно взаємодіяли з читачами, сприяючи розвитку гумористичного мислення та важливого діалогу щодо суспільних тем того часу.

Окремо розглянули питання використання карикатур у Великій Британії та Франції в кінці XVIII–початку XIX століття. Встановили, що у Великій Британії, карикатурна традиція розквітала завдяки роботі таких талановитих художників, як Джордж Крукшенк та Джеймс Гілрей. Вони вміло поєднували високий мистецький рівень з сатиричним висміюванням політичного ландшафту та суспільства. Карикатури стали важливим елементом публічного діалогу, сприяючи розвитку політичної свідомості та культури гумору.

У Франції, де суспільство переживало період революцій та реставрації, карикатури слугували важливим засобом вираження суперечливих думок і ідей. Вони висміювали королівську владу, розкривали соціальні протиріччя та коментували події доби. Карикатури відображали дух епохи, роблячи акцент на політичних та соціокультурних перетвореннях.

Карикатури виявилися важливим інструментом для вираження глобальних соціально–політичних та культурних динамік і для міжвоєнного періоду (1930–1940 рр). Карикатури цього періоду висміювали репараційні вимоги, політичні обмеження та загальний стан Німеччини, змушуючи глядача аналізувати та відчувати наслідки Версальського договору. Вони ставили питання щодо справедливості та ефективності національних обмежень, що вели до зростання радикальних поглядів і стимулювали формування нових політичних ідеологій. Таким чином, карикатури періоду 1930-1940 років стали своєрідним відображенням соціально–політичного ландшафту світу, активно впливаючи на формування глобальної думки.

Список використаних джерел та літератури

1. Самохіна В. О. Жарт у сучасному комунікативному просторі Великої Британії і США: текстуальний та дискурсивний аспекти: дис. д-ра філол. наук. 10.02.04. Київ, 2010. 519 с.
2. Зикун Н. І. Сатирична публіцистика Наддніпрянщини в інформаційному просторі України: становлення, розвиток, жанрово-тематичні форми: дис. д-ра наук із соц. комунікацій. 27.00.04. Львів, 2016. 482 с.
3. Блинова І. А., Зернецька А. А. Гумор як різновид комічного: критерії виокремлення, теорії реалізації і засоби вираження. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2021. Т. 2 (71), № 1, Ч. 2. С. 35–43.
4. Ступницька Г. І. Жанрові особливості комедії в англійській, німецькій, українській драматургії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. канд. філол. наук. 10.01.05. Дрогобич, 2018. 296 с.
5. Кузьмич О. Я. Мовні засоби творення комічного в українській прозі кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст.: дис. канд. філол. наук. 10.02.01. Луцьк, 2015. 217 с.
6. Ференц Н. С. Теорія літератури і основи естетики: навч. посіб. Київ. Знання, 2014. 511 с.
7. Щербина А. О. Жанри сатири і гумору. Київ. Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1977. 136 с.
8. Калита О.М. Типи комічних текстів та особливості їх стилістичного аналізу. Лінгвостилістичні студії. 2015. Вип. 2. С. 54–61.
9. Федік Ю. М. Ключові підходи до дослідження сучасних англійських карикатур. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2021. Т. 32, № 2. С. 224–229.
10. Ковінько К. В. Жанр політичної карикатури: функціональні, дискурсивні та стилістичні особливості. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Київ, 2012 Т. 70. (70), С. 96–101.

11. Coupe W. A. Observations on a Theory of Political Caricature. *Comparative Studies in Society and History*. 1969. Vol. 11, no. 1. P. 79–95.

12. A brief history of caricature – chapter one ODD Blog ODDonkey Caricatures Illustrations Digital Portraits Drawings Painting Traditional Caricature Live events Caricature. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.oddonkey.com/odd-blog/a-brief-history-of-caricature/2014/2/3> (дата звернення: 04.10.2023).

13. Філатова М. І. Англійська та французька політична карикатура кінця XVIII – початку XIX ст.: сюжетні та художньо–стилістичні особливості : дис. канд. Мистецтвознавства. 17.00.05. Львів, 2019. 250 с.

14. Los Caprichos. The University of Glasgow, Scotland, UK. A world top 100 university. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.gla.ac.uk/myglasgow/library/files/special/exhibns/month/aug2006.html> (дата звернення: 04.10.2023).

15. Маргулов А.Х Авдєєва А.О. Форми та змісти політичної карикатури: історія становлення жанру. *Молодий вчений*. 2020. Т. 5. С. 208–211.

16. Жиленко І. Р. Медійні процеси XVII–XVIII століть: навч. посіб. Суми. Сум. держ. ун–т, 2021. 189 с.

17. Corante, or weekely newes from Italy, Germany, Hungary, Poland, Bohemia, France and the Low Countreys. OTA Home. [Електронний ресурс]. URL: <https://ota.bodleian.ox.ac.uk/repository/xmlui/bitstream/handle/20.500.12024/B14972/B14972.html?sequence=5&isAllowed=y> (дата звернення: 04.10.2023).

18. Camé J. F. Images in Milton's *Areopagitica*. *Cahiers Élisabéthains: A Journal of English Renaissance Studies*. 1974. Vol. 6, № 1. P. 23–37.

19. Сенченко М. Книготорговельна бібліографія Великої Британії. *Вісник Книжкової палати*. 2020. Т. 12. С. 3–9.

20. James Gillray: The Art of Caricature Tate Britain. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.tate.org.uk/whats-on/tate-britain/james-gillray-art-caricature> (дата звернення: 04.10.2023).

21. Piercy Roberts – The Printshop Window. The Printshop Window. [Електронний ресурс]. URL:

<https://theprintshopwindow.wordpress.com/category/piercy-roberts/> (дата звернення: 04.10.2023).

22. Katritzky M. A. William Hogarth (1697–1764) and book illustration I: Hudibras, Quixote and the Littlecote House murals. *Theatralia*, 2021, 24(1) pp. 313–356.

23. Самохвалова М. Вплив творчості Вільяма Хогарта на звичаї англійського суспільства XVIII ст. *Українська академія мистецтва*. 2021. № 24. С. 177–181.

24. The history of the british textile printing industry from 1760–1840. Sasha Thorn. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.sashathorn.com/post/the-history-of-the-british-textile-printing-industry-from-1760-1840> (дата звернення: 04.10.2023).

25. Філатова М. Політична карикатура Джеймса Гілрея (1757—1815) з колекції Харківського художнього музею. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: зб. наук. пр. Харків. ХДАДМ*, 2014. № 3. С. 96–101.

26. Wright T. Evans R. Historical and descriptive account of the caricatures of James Gillray. London, 1851. 495 p.

27. Klingende F. D. Hogarth and English caricature. London. Transatlantic arts ltd., 1944. 72 p.

28. Shovlin J. Trading with the Enemy: Britain, France, and the 18th-Century Quest for a Peaceful World Order. Yale University Press, 2021. 352 p.

29. Дюпон–Мельниченко Ж. Б. Ададуrow В. Французька історіографія ХХ століття : навч. посіб. Львів: Класика, 2001. 170 с.

30. Гончаренко Л. Л. Кобака К. Ю. У. Пітт–молодший та позиція Великої Британії в російсько–турецькій війні 1787–1791 pp. *Сумська старовина*. 2016. Т. 48. С. 59–67.

31. Акунін О. С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492–1918 pp.): хронологія подій : навч. посіб. Миколаїв: Іліон, 2013. 604 с.

32. CaricaturesetCaricature. Napoléon à travers les caricatures 1799–1806. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.caricaturesetcaricature.com/article-15673487.html> (дата звернення: 04.10.2023).
33. Alpaugh M. French Revolution: A History in Documents. Bloomsbury Publishing Plc, 2021. 304 p.
34. Hardouin Duparc O. Brief history of the publications of the French «Académie des sciences». *Comptes Rendus Physique*. 2017. Vol. 18, № 9–10. P. 495–497.
35. Захарчук О. М. «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: дис. канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2000. 189 с.
36. Cuno J. «Introduction» in French Caricature and the French Revolution, 1789–1799. Los Angeles: Crunwald Center for the Graphic Arts, 1988. 285 p.
37. Gabriëls J. Cutting the cake: the Congress of Vienna in British, French and German political caricature. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. 2016. Vol. 24, no. 1. P. 131–157.
38. Філатова М. Трансформація образу Катерини II у французькій карикатурі 1773–1793 років (за матеріалами колекції Харківського художнього музею). *Студії мистецтвознавчі*. 2018. № 2. С. 64–77.
39. Boussuge E. Catherine II de Russie. Friedrich Melchior Grimm. Une correspondance privée, artistique et politique au siècle des Lumières. *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*. 2018. № 53. P. 323–328.
40. Lemarchand G. À propos des révoltes et révolutions de la fin du XVIIIe siècle. *Annales historiques de la Révolution française*. 2005. Vol. 340, № 1. P. 145–174.
41. PICRYL – Public Domain Media Search Engine. Ah ! Ca va Mal., anonyme, estampe, France – PICRYL – Public Domain Media Search Engine Public Domain Search. [Електронний ресурс]. URL: <https://picryl.com/media/ah-ca-va-mal-6aa789> (дата звернення: 04.10.2023).

42. Маєвський О. О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр.: дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 2016. 311 с.

43. The Treaty of Versailles (article) Khan Academy. Khan Academy. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.khanacademy.org/humanities/us-history/risetoworldpower/usinwwi/a/thetreatyofversailles#:~:text=Overview,heavy%20debt%20payments%20on%20Germany> (дата звернення: 04.10.2023).

44. Vocelka K. Geschichte Österreichs: Kultur – Gesellschaft – Politik. Verlag. Styria, 2000. 408 s.

45. Trouille J.-M., Uterwedde H. Franco–German relations, Europe and globalisation. Modern & Contemporary France. 2001. Vol. 9, №. 3. P. 339–353.

46. Editorial over the Treaty of Versailles jnguyenworldwar1. [Електронний ресурс]. URL: <https://jnguyenworldwar1.wordpress.com/major-battles/> (дата звернення: 04.10.2023).

47. Just in case he gosesteps too much! Home – Allgemeiner.com. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.algemeiner.com/2013/01/23/how-the-us-press-soft-pedaled-hitler/hitler-cartoon/> (дата звернення: 04.10.2023).

48. Задирієнко Д. Карикатура як візуальний засіб розвитку критичного мислення у старшокласників на уроках історії. Збірник матеріалів XXI студентської наукової конференції, присвяченої 100-річчю історичного факультету: зб. наук. пр., м. Полтава. Полтава, 2018. С. 73–76.

49. Мороз П., Мороз І. Використання політичної карикатури кінця XIX–початку XX ст. на уроках історії як засіб формування медіаграмотності учнів. Ukrainian Educational Journal. 2023. № 4. С. 184–194.

50. Комаров Ю. Запам'ятовується назавжди! З практики використання політичних карикатур у шкільному викладанні історії. Історія в шк. України. 2004. № 1. С. 20–32.

51. Мороз П. В. Використання карикатур в шкільному підручнику історії (методика роботи в умовах дослідницького навчання). Проблеми сучасного підручника. 2013. Вип. 13. С. 147–167.

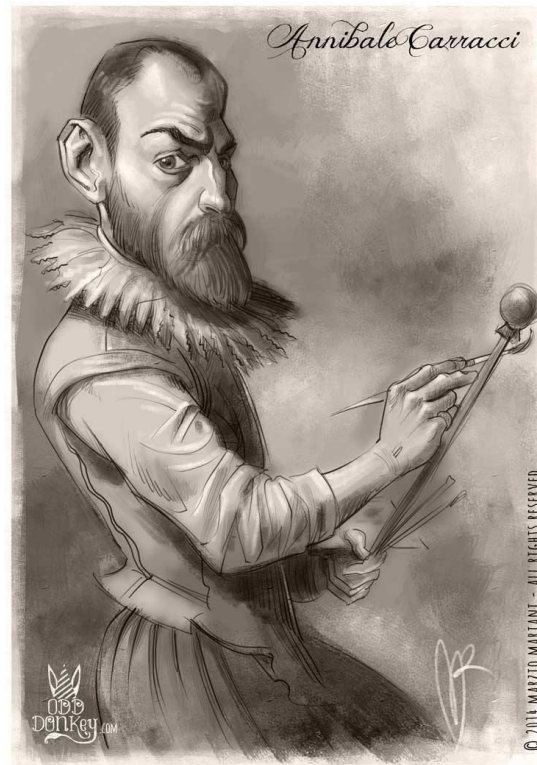
52. Starodub A. Генеалогія образу «Дядечка Сема». Блоги і новини України – site.ua. [Електронний ресурс]. URL: <https://site.ua/andriy.starodub/genealogiya-obrazu-dyadecka-sema-i7vj82w> (дата звернення: 04.10.2023).

Додатки

Додаток А.

Гумор і політика

Мал. 1 – Аннібалле Карраччі

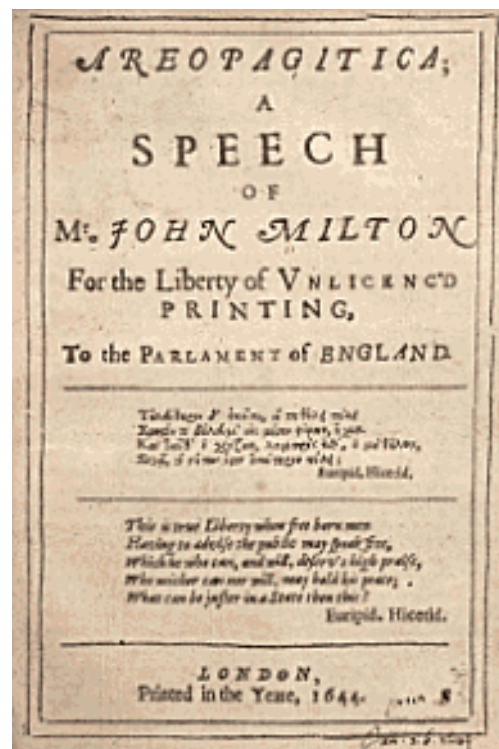
Мал. 2 – Карикатура Леонардо да Вінчі «Лисий старий»

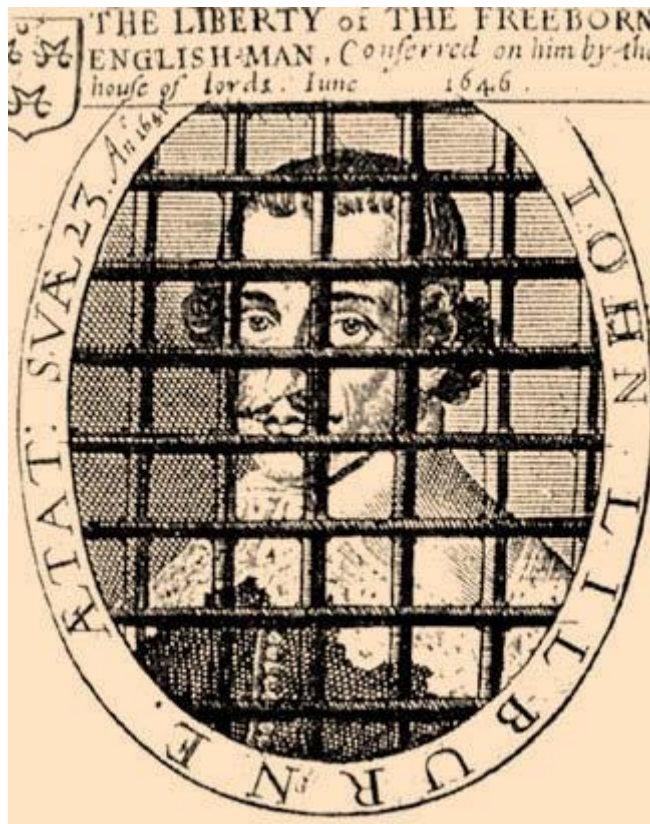
Мал. 3 – Серія карикатур «Капрічос» Франсіско де Гойя

Мал. 4 – Памфлет Джона Мільтона «Ареопагітика»

Мал. 5 – Памфлет «Відкритий лист Джона Лільберна до тюремників
Флітської в'язниці»

Додаток Б.

Гумор та сатира через віки: вивчення карикатур у різні історичні епохи

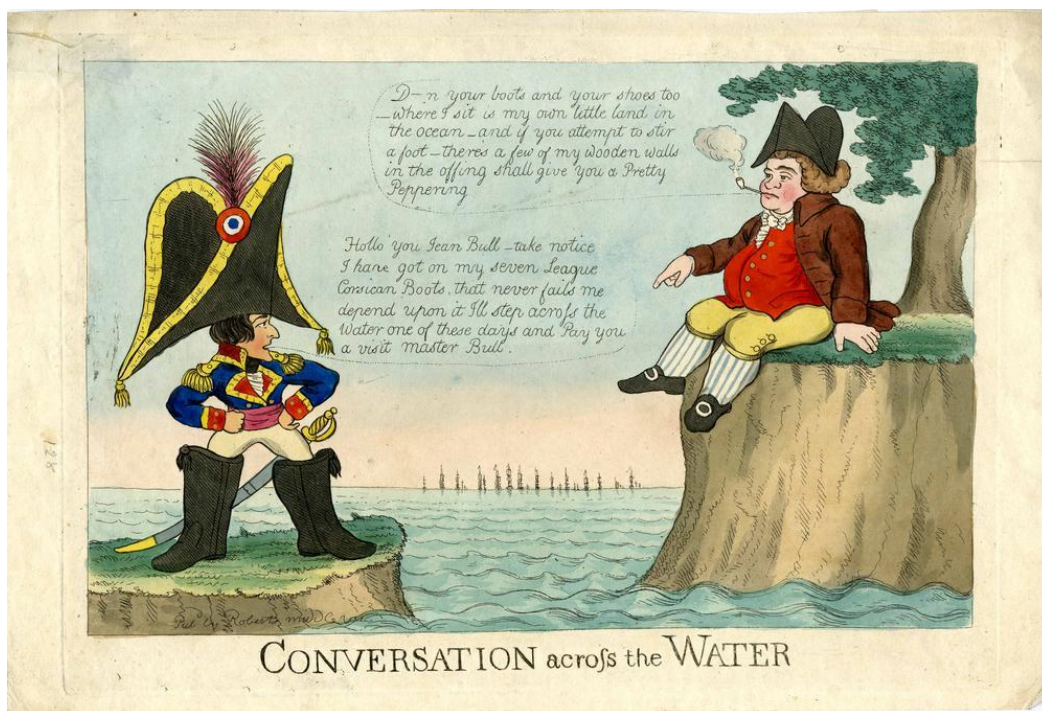
Мал. 6 – Гравюра «Магазин карикатури» (1801)

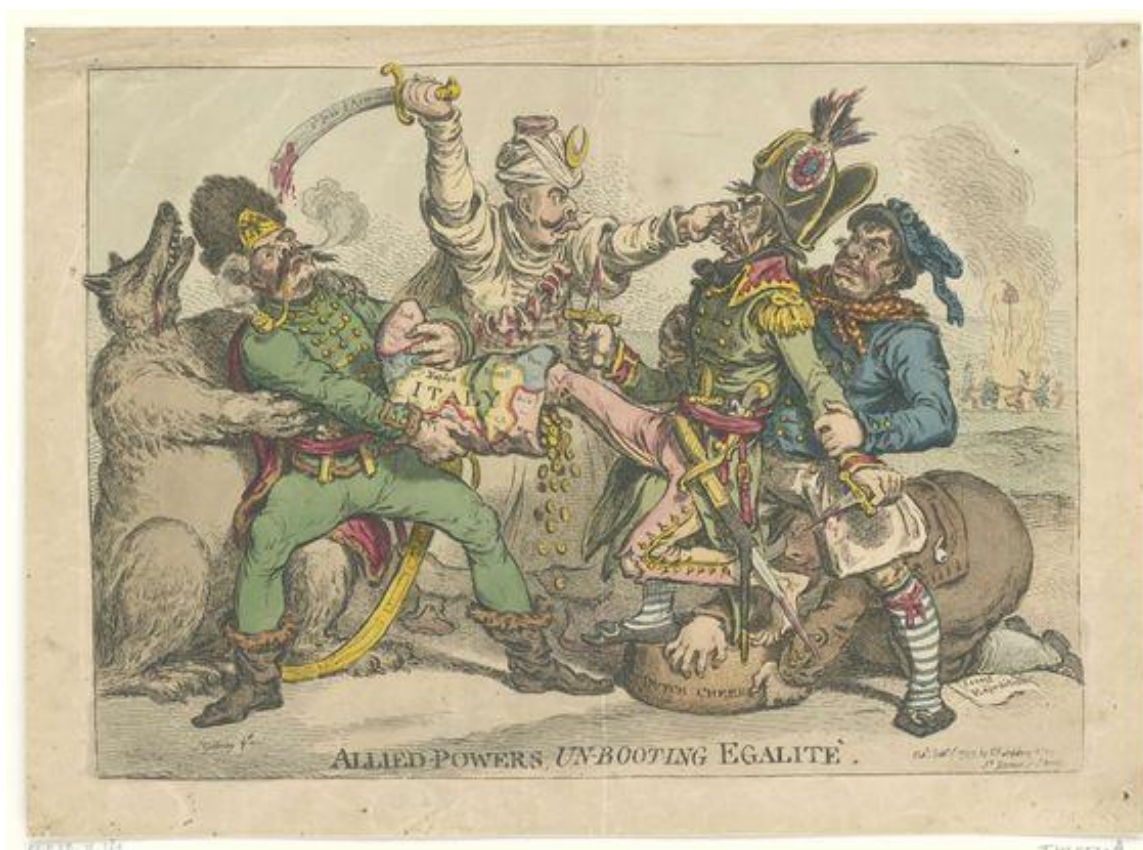
Мал. 7 – Карикатура Джеймса Гілрея «Пудинг в небезпеці»

Мал. 8 – Карикатура «Розмова за водою»

Мал. 9 – Карикатура «Союзні держави, що відроджують рівність»

Мал. 12 – Карикатура «Пиріг королів»

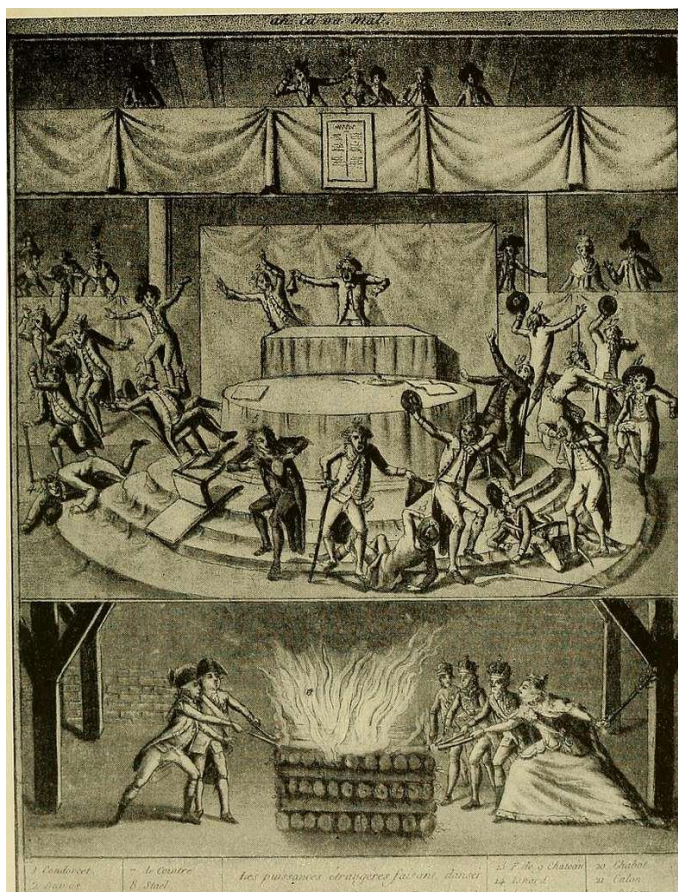
Мал. 13 – Карикатура «Імперський крок»

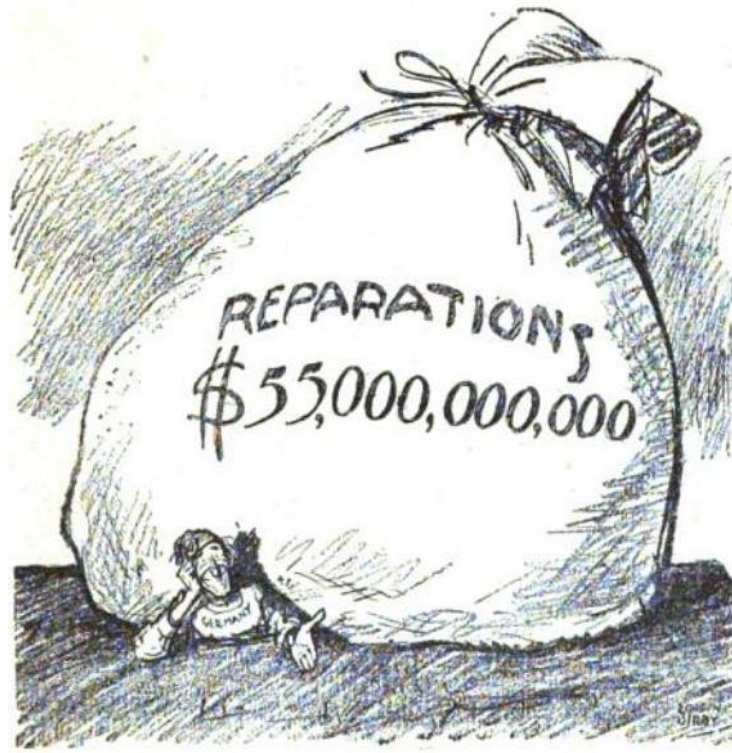
Мал. 14 – Карикатура «Ігри Іммігрантів, або З першого удару»

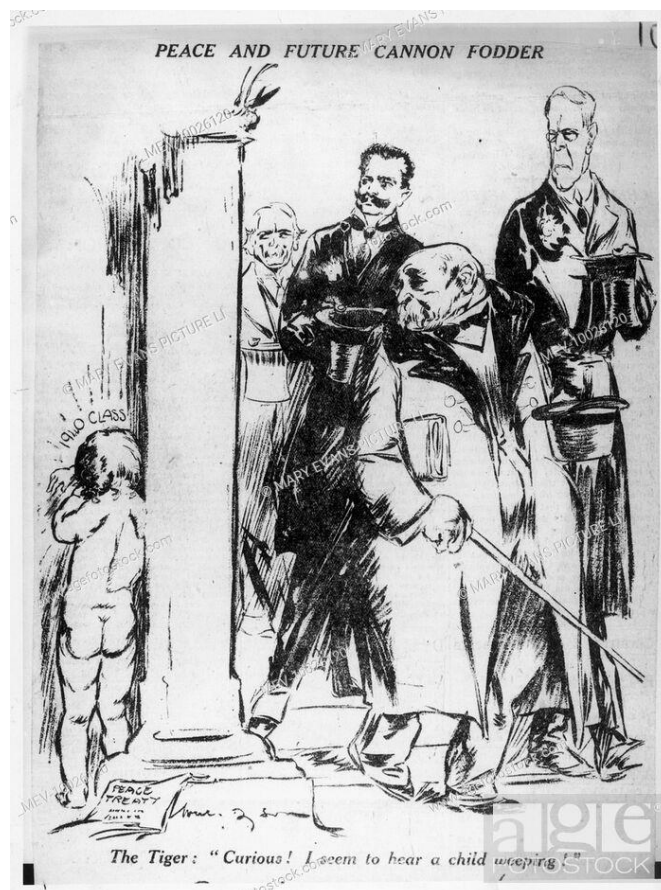
Мал. 15 – Карикатура «Ах! Погані справи»

Мал. 16 – Карикатура «Я подивлюсь, як ти це збереш»

Мал. 17 – Карикатура «Мир і майбутнє гарматне м'ясо»

Мал. 18 – Карикатура «Версальський договір»

Мал. 19 – Карикатура «Тільки у випадку, якщо він занадто швидко рухатиметься гусячим кроком»

